

~~К 58/7А~~

П 37163

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

8

ВЕРЕСЕНЬ

1937

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

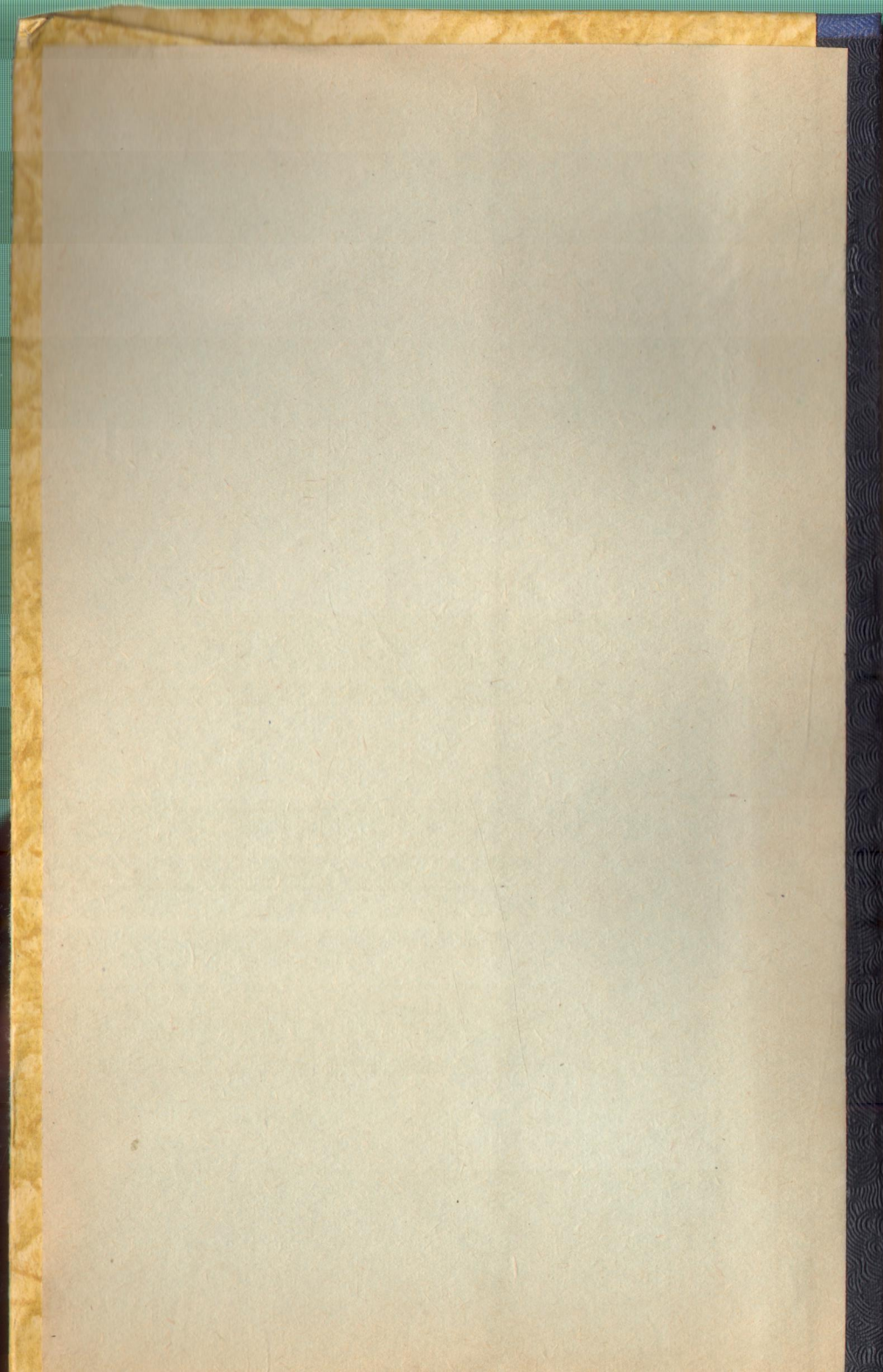

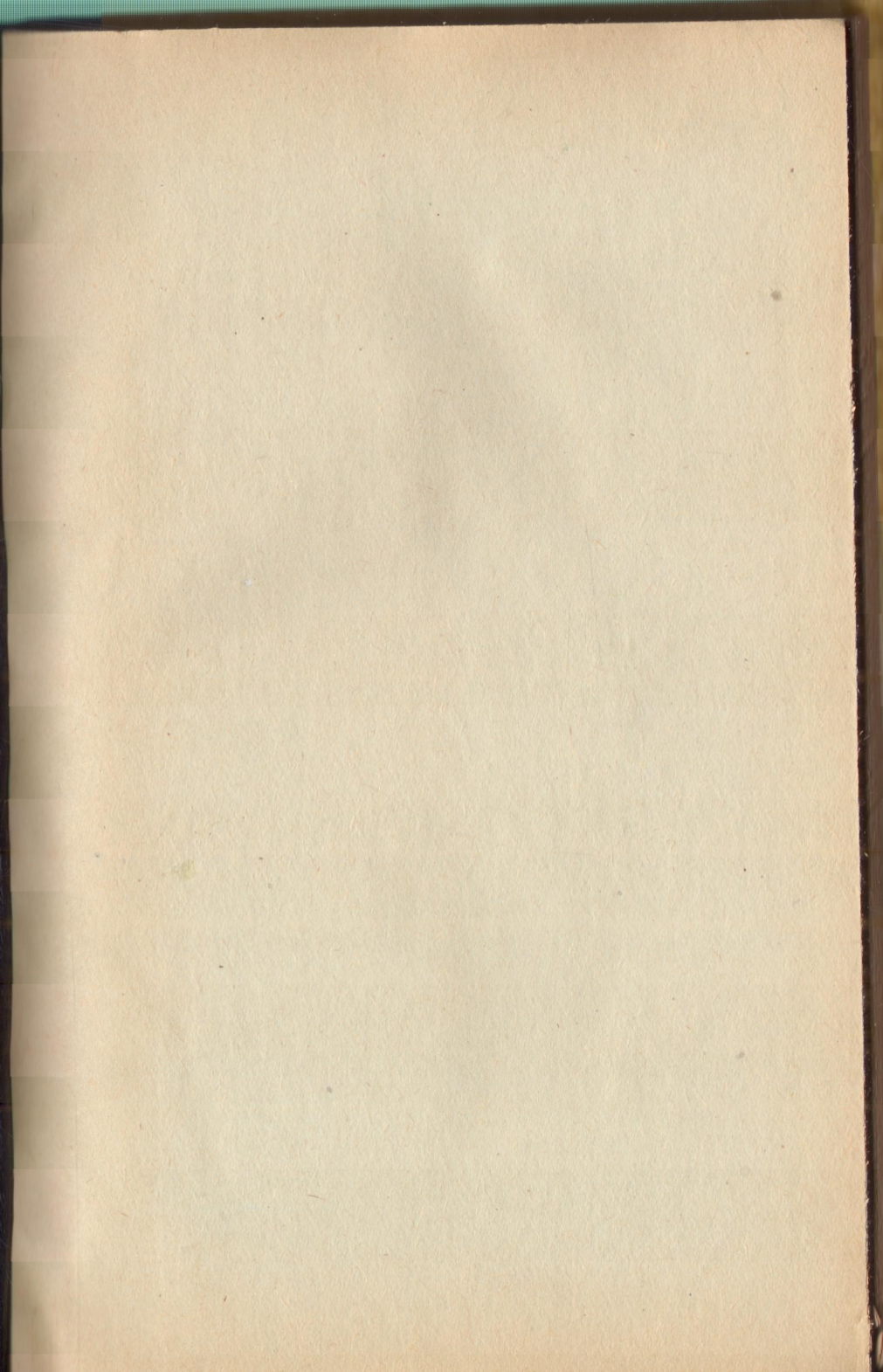
V.N. Karazin Kharkiv National University

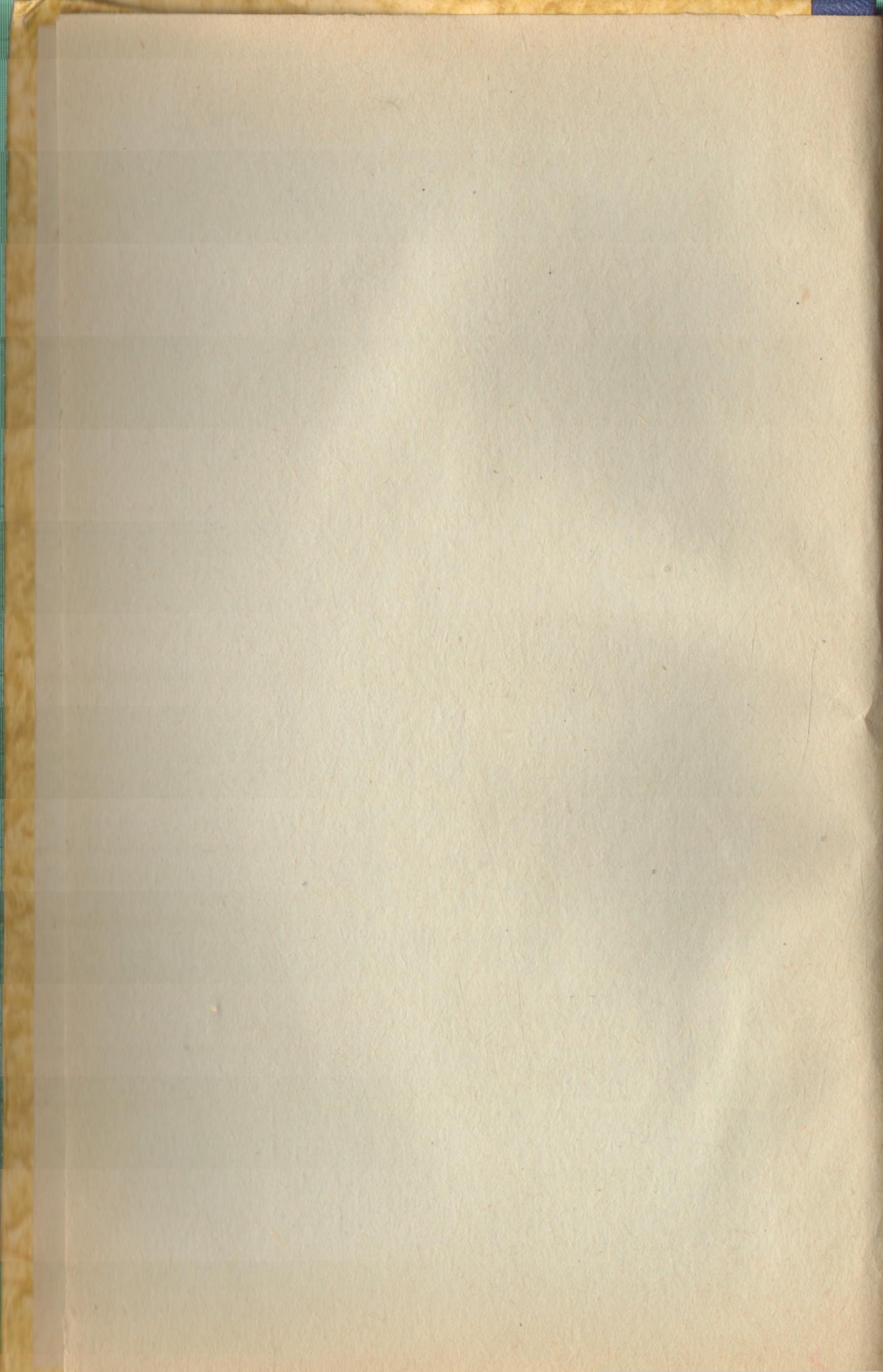

00721143

6

к. 5817А

19

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
І КРИТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ХАРКІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО
ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

8

вересень

1937

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ • ХАРКІВ

5918

ЗМІСТ

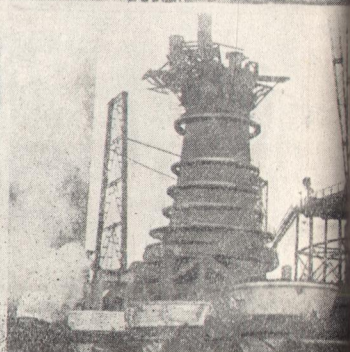
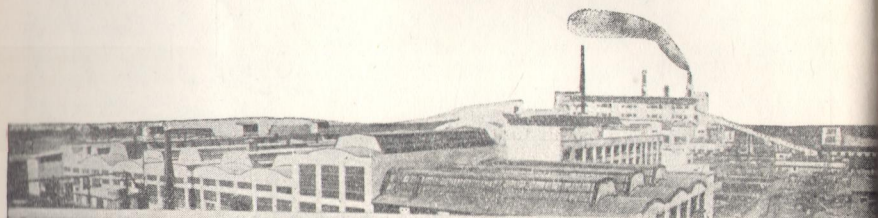
	Стор
Валентин Бичко — Перекоп. Поема	3
Володимир Кузьміч — На Чорному морі	22
Степан Крижанівський — Миколаїв. Поезія	57
Володимир Гавриленко — Смерть героя. Оповідання	59
Ігор Муратов — Нездолана Іспанія — вперед! Поезія	66
Семен Сумний — Сиваська ніч. Нарис	67
Анатолій Попов — Смерть прикордонника Баранова. Поезія	73
Й. М. Векслер — З минулого життя. Записки	75
Павло М'якушка — Байкал. Поезія	104
Михайло Білик — Дві новели	105
Ізяслав Рижей — Серце. Поезія	110

На другому міжнародному конгресі асоціації письменників. (Промови і виступи членів делегації радян- ських письменників)	111
---	-----

*Народний комісар оборони СРСР, маршал Радянського Союзу
Клим Ворошилов.*

Непохитною стіною съ Червона Армія на конах країни соціалізму

АТАКА.

Картина худ. И. Владимирова.

Валентин Бичко

*Світлої пам'яті
славного командарма
Михайла Васильовича Фрунзе*

ПЕРЕКОП

ПОЕМА

ЗАСПІВ

Починається слово про славу,
Від якої не стихнуть громи,
По закону, по силі, по праву
Від якої народжені ми.

Через тисячу літ не забудем
Тих доріг, і пісень, і могил.
Вічно житимуть в пам'яті люди,
Що обличчям до сонця лягли.

Ви проїдете нічною порою
Весь Сиваш од кінця до кінця,
Ви почувете, як під водою
Б'ються їх невмирущі серця.

Ви проїдете по водах по синіх
Дніпрельстан од кінця до кінця,
Ви почувете, як у турбінах
Б'ються їхні гарячі серця.

Ви проїдете весною чи літом
Всі поля од кінця до кінця,—
В кожному колосі, сонцем налитім,
Б'ються їхні великі серця.

ПРОЩАННЯ

I

Одкривали журавлі дорогу
Зазивним ключем у далечинь.
Затаївши пісню свою строгу,
Строгі хлопці йшли у путь - дорогу
З сумками пустими на плечі.

Строгі хлопці йшли тоді не в ногу,
Щоб не слався тупіт уночі ...

Курява вставала і летіла
Безголовим вершником в степах
.

Вже пора, пора й тобі, Данило,
Батьківський поріг переступать ...
Тільки як же схилена матуся,
Що сказати їй, ніжній і сумній?
— Мамо, йду. Прощайте! Повернуся
На баскому чустрому коні.
Ви не плачте, мамо. Не навіки.
— Я не плачу. Горенько моє!
— Ви не плачте, мамо. Невелике
Діло в мене коло моря є.
Я піду. Це близько. Сотня кроків.
Мамо! Всі тепер туди ідуть.
І усім, кому шістнадцять років,
Там зірки червоні видають.
Батько з печі: — Викохав синочка ...
У хазяйстві — пуста та шпориш.
От помру, так нікому й гвіздочка
У труну забити. Ти залиш
Теревені ...

Мати заридала ...
Шапку мняє Данило. А з вікна
Промінь вскочив. Листячко зів'яле
З дерева упало ... Тишина ...
— Ви все й досі про хазяйство, тату,
А в хазяйстві злидні цілий вік.
Може, спиною підперти хату
Ви мені накажете? А в крик
Теж не кидайтесь. Давайте от розсудим,
Хто ми з вами? Звідки і які?
Вічні злидні ... Хочем вийти в люди, —
Значить, треба йти в більшовики.
Там над морем ворони злетілись,

Крячуть, накликаючи біду,
Там потрібна тільки наша смілість,
Наша юність. Отже я іду!
Не тужіть же, мамо. Наша доля
Ще до нас на крилах прилетить.
Ви не плачте, мамо! Наша воля
Ще житами в полі зашумить.

Мати сліз з очей не витирає,
Свого сина ніжно обіймає:
— Що ж, правдива, сину, твоя путь.
Тільки як ітимеш ти до бою,
То не озирайся за собою,
Материне слово не забудь.
Бо як вперше озирнешся, сину,—
Ворог всадить кулю тобі в спину
І заллешся кров'ю ти ущерть.
А удруге озирнешся, хлопче,
Він тебе копитами притопче.
А утретє озирнешся — смерть.
Тільки ж не вмирать тобі, а жити,
Тож, не оглядаючись, іди ти
Ворогові кривому навкіс,
Щоб йому вже не було дороги,
Щоб він гряззю падав тобі в ноги,
Щоб уже ніколи не підвівсь.
Я його в обличчя пам'ятаю,
Я його навіки проклинаю,
Я життя пройшла, мов темний ліс.
Натерпілась я, мій сину, вволю
Горя, кривди і терпкого болю,
Цілі ріки виплакала сліз.
Я для нього жито в полі жала,
Килими добірні йому ткала,
Я йому і шила і пекла,
Ще й синка свого, а твого брата,
Я йому на службу у солдати
На загибель вірну віддала.
Стань же перед ворогом горою,
Бо тепер у матері старої
Сила вся, уся надія — ти.
За печаль, за болі мої, сину,
За слізьми залиту Україну
Кулею важкою відплати.
Ну, прощай! Свята твоя дорога!
Стань, спинися ще коло порога,
Рідному низький віддай поклін.
Вийдеш в поле та й на тиху ниву,—

Відшукай зорю свою щасливу
І за нею мчися навздогін.
Я тебе не вийду виряджати,
Щоб не дати людям язикатим
По селу пустити поговір.
Я тебе стрічати вийду, сину,—
Рушниками приберу хатину,
Обсаджу трояндами весь двір.
Ну, прощай! За волю молодую
Дай тебе я, сину, поцілую.
Не дивуйсь. Це матері сльоза.
Хай же сонце в путь тобі ясніє,
Дрібен дощ дорогу тобі змиє,
Хай благословить тебе гроза.

Так осіннім мерзлим первопутком
Він пішов, не глянувши назад.
Лиш Сірко в своїм собачім смутку
Йому ніжно руку облизав.
І не вийшла за ворота мати,
І не вийшов батенько старий,
Тільки вийшли хлопця виряджати
За село високі явори.

II

Стояла осінь золота і чиста,
Лиш іноді з берегових отав
Вставав вітерець і гравсь опалим листям
І деревця додолу нахилив.
Вже одцвітали у саду жоржини,
Ім, мабуть, ще хотілося цвісти,
Та підкрадався вітерець осінній
І обдавав їх холодом густим.
Галинин сад заворушивсь і віти
На вітрі випростав, як крила золоті,
Немов збиравсь за огорожу вийти,
Піднятись і у вирій полетіть.
В той ранок Галя не пішла до саду —
Йй приверзлося щось тривожне в сні.
Чи, може, йй нагнали досаду,
Мов павутиння, хмари у вікні.
Передчуття великого й страшного
В душі росло. Данило ... Вечір ... Сад ...
Він все мовчав. А як ішла від нього,
Чомусь прощався, говорив неклад.
Галині те прощання вечорове
Лягло на серце, як важка гора,

І, не сказавши матері ні слова,
Вона югнула птицею з двора,
Вона все бігла вулицею й полем,
Через канави, взгір'я і яри,
Вона все бігла з мукою і болем —
Аж ось і три високі явори.
І от вже до Данилової хати
Якийсь десяток кроків. І вона
Тут завагалася. Що скаже мати
Данилова? Чого прийшла, чудна?
Вона спинилась. Знову серце тисне
Якась тоска. Так що ж: іти чи ні?
Іти чи ні? Стривай! Здається, пісня
То винирне, то зникне в тишині.
І тут нараз Галина обімліла —
Біля струнких, високих яворів
Із сумкою заплічною Данило
Стояв один і тиху пісню вів.

ДАНИЛОВА ПІСНЯ

Гей, високі явороньки,
Не хиліться долу.
Я іду в Червоне військо
По щасливу долю.

Гей, високі явороньки,
Вам до моря видно.
Ой, скажіть же, чи далеко
Наше військо рідне.

Гей, високі явороньки,
Стійте на сторожі,
Щоб не збили наші ниви
Полчища ворожі.

Гей, високі явороньки,
Як дістану рану,
Приласкайте гілочками
Дівчину кохану.

Гей, високі явороньки,
Якщо не вернуся,—
Утирайте сльози дрібні
Ви моїй матусі.

Гей, високі явороньки,
Я вернуся скоро,
Як покотиться паннота
Та й у Чорне море.

І вони прощались, хоч не знали
 Слів прощальних зроду навіку.
 Вони пісню тиху заспівали,
 Хоч не знали звідки і яку.
 В пісні тій було всього три слова:
 „Прощай. Люби. Не забувай“.
 Так пішов він в осінь яворову
 У далекий, у незнаний край.
 І вже тільки сумка бовваніла,
 Тільки шапка сіра на виду,
 Та Галина крикнула: „Данило!
 Підожди! Спинись! Я проведу!“

... Мчали в небі хмари білокрилі,
 Степ котився в тиху далину.
 А вони йшли і гомоніли
 Про село, про осінь, про війну...
 — Повертайсь, Галино! Вже доволі.
 Бо не воїн з того, не бовець,
 Хто од сліз коханої у полі
 Захитавсь, як сохлий бур'янець.
 Дай іще раз я на тебе гляну.
 Ну, а завтра — похідний намет.
 Я забуду дівчину кохану,
 Полюблю гарячий кулемет.
 Не кажи, що серце моє — камінь,
 Камінь куля не бере спроста.
 Ну, прощай! Веселими стежками
 Йди додому і чекай листа.

Знов одна лишилась, як билина
 В чистім полі на ряснім вітру.
 Пригадала схилену хатину,
 Тихий сад і матінку стару,
 Вже було й вертатися хотіла,
 Впасти в ліжку і заголосить,
 Та з душі зірвалося: „Данило!
 Ще хоч слово! Ще хоч одну мить!“
 Наздогнала. Руки заломила.
 А слова не в'яжуться ніяк.
 — Ой, Данило! Любий мій Данило!
 — Що, маленька дівчинко моя?
 — Ой, Данило. В серці ти моему.
 Знаю, йдеш за правду і мою.
 Нас не спинять ні туман, ні темінь,—
 Я до тебе, любий, пристаю.

— Що з тобою ?
— Що ? Піду й до бою.
Не лишусь нізачо я одна,
Ну, ходім !
— Галино, що з тобою ?
Там бої смертельні. Там війна.

Та вона і слухать не хотіла...
— Я їтиму. Ти ж не проженеш.
Я люблю, люблю тебе, Данило!
— Я люблю тебе, Галино, теж.
Тільки ж дівчина ти ...
— Ну так що ? Хіба я
Квола, чи маленька, чи дурна ?
Я тепер одно, Данило, знаю :
Не лишусь нізачо я одна !
— Коли так — нехай щастить нам в світі.
Хай минає лихо нас і страх ...

І повіяв їм попутний вітер,
І прослався килимом їм шлях,
А на третій день уранці - рано
Їм зустрілись перші патрулі.
Вже й Кахівка впливла з туману,
І Дніпро виблискував у млі.

ПІСНЯ ДАНИЛА Й ГАЛИНИ

Ой, Дніпро в тумані,
Ой, пороги б'ють.
А й дівчата наші з нами
У похід ідуть.

Ой, стрічки червоні
В коси заплели,
А й Дніпро широкий, бистрий
Та й перепливли.

Ой, назустріч куля
Ворогова б'є,
А й дівчат вона минає,
В воду падає.

Ой, дівчата наші —
Горлиці прудкі,
А й бійці вони завзяті,
Славні вояки.

Ой, взяли шаблюки
В руки молоді,
А й лягли пани навіки
У бистрінь - воді.

Ой, Дніпро в тумані,
Ой, пороги б'ють.
А й дівчата наші з нами
Із походу йдуть.

НЕПИТАЙЛІВСЬКА РОТА

Винтовка, подсумок, противогаз
И хлеба фунт на троих.

Н. Тихонов

Перша рота на спочинку,
В роті хлопці — як огонь.
Ох же й ладно, ох же й дзвінко
Розливається гармонь.

Гей, гармонійка заграла,
Заспіваймо ж, друзі, в лад,
Щоб нас куля не вбивала,
Поверталася назад.
Ой - да, хі - ха, ой - да, ха - ха,
Поверталася назад.

Ми тепер з вусами самі,—
Похвалявся нам Панько,
А в самого під вусами
Не обсохло молоко.
Ой - да, хі - ха, ой - да, ха - ха,
Не обсохло молоко.

Похвалявся офіцюра:
Куля—дура без штика.
Мабуть, справді, куля — дура,
Що не вбила дурака.
Ой - да, хі - ха, ой - да, ха - ха,
Що не вбила дурака.

В офіцерів бійка прямо:
Хто у пекло, а хто в рай.
Покищо одна вам яма
Потім, хлопці, розбирай.
Ой - да, хі - ха, ой - да, ха - ха,
Потім, хлопці, розбирай!

А зза гаю у ту пору
Вийшли Галя і Данько.
Йшли на пісеньку бадьору,
Що летіла високо.
— Здрасьте, хлопці!
— Здоровенькі!
— Покажіть дорогу в штаб!
— Може, в ліс вам по опеньки?
Хто ж до штабу водить баб?
— Ні, серйозно!
— Ну й сурйозно!
Йдіть під небом по землі,
Там спитаєте у Хтойзна,
Що в Незнайковім селі.
— Ми до армії.
— Та що ти?
— А частина це яка?
— Непитайлівська рота
Незнайомого полка.
— Годі, хлопці, жартувати.
— Нам тепер не до сміха...
— Ми служити йдем, ребята.
— Ви служити? Ха-ха-ха!
Воювати буде баба.
От бідова! От лиха!
А як миша де зашкряба,—
Недалеко й до гріха.

У яру-яру, ярочку
Сміх не тихнув до тих пір,
Поки вийшов з гурту мовчки,
Мабуть, ротний командир.
Подивився на Галину,
Покрутив лукаво вус:
— Да, загадочна картина.
Ну, нічого, розберусь.
Може й вилаюсь, то прошу...
Не буває без біди.
Бачу, дівка ти хороша,
Просто дівка хоч куди.
Я— Юхим Петрович Басов,
На германській був війні,
Ну і, звісно, перцю з квасом
Там дісталось мені...
Та це так я. Щоб почати.
А сказати доладу—
Там були у нас дівчата,
Ох, і гарні ж на виду.

Як пішли вони в атаку ...
Що б ти думала, чудна ?
Ох, було ж їм перцю з маком,—
Полягли всі, як одна ...
Отака жіноча слава ...
Так що, як тут не крути,
Мабуть, дівчину одправим ...
Ну, а ти, хлопчино, ти
Залишайся! Завтра ранком
Бойові почнем діла.
Ну, дівчино, на тачанку —
І до рідного села.
— Ні, товаришу, не вийде.
Я й до Леніна дійду.
Ні, товаришу, не кривдіть
Ви дівчину молоду.
Ви про мене ще не чули ...
Ось побачите ... Клянусь!
Не боюсь я злої кулі
І шаблюки не боюсь.
Ви побачите ще дівку,
Щиру правду говорю.
Тільки видайте гвинтівку
І червону зорю.

Хлопці пирскали. Зо сміху
Аж качались по траві.
— Ох же й вітру ще до лиха
У дівчачій голові.

Командир махнув рукою:
— Видно, так тому вже быть.
Що ж робити нам з тобою?
Тільки, дівко, як уб'ють,
Не показуйся й на очі,
Не приходить і на поріг.
Я сердитий. І не хочу
Навіть бачити таких ...

Аж сльозинка затремтіла
У дівчини на щоці.
Так Галина і Данило
Записалися в бійці ...

І вони зімкнули очі
У подвір'ї на снопах
Листопадової ночі
У великий зорепад ...

КОМАНДАРМ

По широких степах, по лісах
Пропливає задимлений поїзд
І під ним стугонить
Незасіяна мерзла земля.
Дерева у шапках золотих
Уклоняються в пояс,
Накликаючи сум,—
Вороння в попідхмар'ї кружля.
У вагоні над картою
Низько схилився і мріє
Командарм бойовий.
Він змарнів, бородою заріс.
Вітерець степовий
У вікно прохолодою віє ...
Українські степи,
Повні туги, печалі і сліз.
Ой, широка ж земля!
І путями безмірних віддалень
Він проходив її
У шинелі простій, як солдат.
В гурті мудрих дідів
Його друзі частенько видали,
Зустрічали його
І в юрбі пустотливих ребят.
Він цю землю любив,
Неподатну, сувору, уперту,
І в Сибір і в тюрму
Він носив цю велику любов.
Скільки раз він стрічавсь
На дорозі із власною смертю,
Говорив їй: бувай!
І несхилений далі ішов ...
А для щастя землі
Шабля гостра — це тільки початок.
Ще ж як руки міцні
До цієї прикласти землі.
Підійшов до вікна командарм ...
Одинокі співають дівчата
Десь у вербах старих
У глухих, опустілих селі.

ПІСНЯ ПРО УКРАЇНУ

Ой ти, Україно!
Ой, ти ж наша мати!
Скільки оком видно ...
Ой, ти ж плідна і багата
Та й землице рідна.

Ой ти, Україно!
Ой, ти наша мати!
Як та квітка пишна ...
Буйне жито колоситься,
Задвітає вишня.

Ой ти, Україно!
Ой, ти наша мати!
Світлі зорі в небі ...
Ой, який же ворог лютий
Не ступав на тебе.

Ой ти, Україно!
Ой, ти наша мати!
Дрібен дощик в полі ...
Довго правдоньки шукала,
Довго ждала волі.

Ой ти, Україно!
Ой, ти ж наша мати!
Сонце в полі чистім ...
Пішли ж хлопці в путь - дорогу
Та й у комуністи.

Ой ти, Україно!
Ой, ти наша мати!
Явір над водою ...
Скоро вернуться орлята
З великого бою.

Ой ти, Україно!
Ой, ти наша мати!
В небі зірка ясна ...
Розігнеш тепер ти спину,
Зашумуєш красно.

* * *

І од пісні дзвінкої
Забилось серце бистріше ...
Ще один перевал ...
Ще раз подих у грудях звести.
І підіймуться ріки,
І вродять небачені вишні,
І од моря й до моря
Гучні загуркочуть мости.

Знов над карту схиливсь командарм
І вогнистий кристалик

Засвітивсь у очах,
І розсіявсь недавній туман...
— Ну, і мудро ж, і ловко ж
Придумав наш Сталін!
Як незмірно простий
І глибокий цей Сталінський план!
Тут зупиниться штаб...
Тут от пройдуть великі траншеї...
Через день, через два,
Через тиждень нехай, все одно...
Все одно, все одно хай прощається
Врангель з душею,
Все одно, хай збирається
В морі помірати дно.

... Його очі, як день голубі,
Розлилися по карті рікою...
Підізвав ординарця,
Що мовчки сидів в тишині,
І спитав: — А скажи,
Як ти думаєш, Колю,
Переможемо Врангеля?
Скинем барона, чи ні?
От дивися сюди...
Тут Арбатською стрілкою підем.
Водночас шоста армія
Ворога вдарить у лоб.
І, здається, діватись
Баронові більше вже ніде...
Ну, так що? Як ти думаєш?
Візьмем, чи ні, Перекоп?

Ординарець не знав
(Не траплялось ніколи причини),
Як рішати йому
Отакі величезні діла.
Але ждав командарм,
У Миколу уп'явшись очима,
І у погляді тім
Якась сила таємна була.
— Звісно, візьмем! Аякже!
Якщо ви сказали —
Значить, візьмемо.
Значить, барону — біда!
Як не взять, коли з нами
І Ленін і Сталін?
Як не взять,
Коли з нами такий командарм?—

— Якщо й ти ще сказав,
Значить, візьмем напевне, Миколо!—
Усміхнувся командарм,
Ординарцеві руку потис.
Поїзд тихо гойднувся
І стає серед поля.
У вікні на вітру
Колихався зруйнований міст.
На широких плечах
Коротенька шинель по коліна,
На чолі ясна зірка,
Ясніша небесних зірок,
Світлий орден на грудях,
Міцний ремінець через спину,
Кілька карт у підсумку,
В кишені наган і бінокль.
Так він вийшов з вагона
Суворий, величний і простий ...
(Він ховати не вмів
Безбережну ласкавість очей ...
Хоч наказ віддавав,
Хоч до себе запрошував в гості,—
Друзям ніжно він клав
Теплу руку свою на плече ...)
Так він вийшов з вагона
У степ, шкандибаючи трішки ...
Рейки в прірву спускались,
Шуміла ріка Янчокрак.
— На машині не пройдемо тут,
Значить, підемо пішки,
Часу мало лишилось
І ждати не можна ніяк.

Не ворухиться степ,
Мов стоїть на міцному припоні ...
Бездоріжжя й туман
І руїни недавніх боїв.
Головами в стерню
Полягали розстріляні коні ...
Гей ви, коні прудкі,
Вільні птиці зелених степів!
Командармове серце
Стискалось у грудку від болю ...
Скільки друзів найкращих
Навіки втерав землероб!
Тільки кістями засіяне,
Збите, неоране поле ...
Дорогою ціною

Дістанешся нам, Перекоп!
А уже вирисовувавсь фронт
Всіма барвами ілюмінацій,
Силуетами вершників,
Легкою млою кострів
Та ще зграями птиць,
Що раптово, як сполох, промчатсья
Понад самими вухами
Й зникнуть у тиші садів.

БІЙ У СТЕПУ

Пливуть сухі пожовклі трави,
Сіріють села в дальній млі ...
Усіх часів бої криваві
На цій точилися землі.

Колись веселі запорожці
Стрічали хана в цих степах,
По них Петрові переможці
Вели в Туреччину свій шлях.

Точились люди, мов колосся,—
Тут смерть ходила, як мара.
О, скільки крові пролилося
На славу гетьмана й царя!

Та більше вже війни не буде
На цій згорьованій землі.
В останній бій проходять люди
З зірками волі на чолі.

Ідуть з Сибіру і Донбаса,
З морів північних, східних рік.
Іде в ряду товариш Басов —
Такий невтомний чоловік.

Іде і думає: — Хлопчина
Вже, певно, скучив по мені.
Прийду додому — і калина
Здригнеться тихо при вікні.
Прийду додому — і почую,
Побачу знову свій завод,
У теплім сні переночую,
Проснусь ранесенько — і от
Життя таким великим щастям
Торкнеться знову сивих скронь,
І заспіває, як у казці,
Заводська співниця — гармонь.

Він пригадав: літа дитячі...
Село у вишнях над Дніпром;
Він змалку був палкої вдачі,
До всього рвався напролом.
Він пас корови в куркулихи,
Щоранку бігав по росі.
Було ж йому тяжкого лиха,
Коли в попівському вівсі
Його худобу позаймали:
З'явилися піп і попада,
Об землю били і топтали
Худеньке тіло. Все життя
Він пам'ятатиме наругу...
І от в неділю, коли піп
До церкви дибає — диб та диб —
Тоді він звів зза тину пугу
І на попа! Ой, як гриміло
Про цю подію все село.
Сміялись люди. В ту неділю
Обідні в церкві не було.
Він пригадав — дзвінки морози
В Сибіру дальньому, і він
По сніговій іде дорозі,
Оброслий, втомлений, один
Крізь вітровий, бурян і хугу
В незнаний Пітер наманя.
Позаду — злидні і наруга,
І біль і мука заслання.
Обрав собі він шлях правдивий,
Він партії своєї син.
Він все життя (уже от сивий)
Іде до світлих верховин.
Іде в ряду товариш Басов —
Непереможний чоловік.
Дорога рівно простяглася...
І раптом з яру чути гик,
Мов змії коні вилітають,
На них в погонах золотих
Молодцювато „возсідають“
Завзяті вершники.
— Таких
Ми били вже, здається, хлопці,—
Промовив Басов,— ну, так що ж?
Це не орли, а прямо кобці,
Прості курчатники! Дайош! —

І почалось... Штики зійшлися...
Шаблі дзвенять. Угору дим

Встає, мов хмара. Розбрелися
Бійці порядком бойовим.
Летить кіннота бистрим льотом,
На землю падають стрільці,
Завзято строчать кулемети,
Несеться гул в усі кінці.
На офіцера налітає
З розгону Басов. І шаблі
Схрестились їхні. А із краю
Страшного яру, на землі
В обіймах з ворогом Данило,
То враз опиниться під ним,
То верхи знов сидить на білім,
То лише поривом одним
З обіймів вирветься. І знову
Земля вся обертом іде ...
А Басов шаблею між брови
Вціляє ворога. Впаде
Один, на другого наскочить ...
І раптом котиться у яр
Данило, а за ним у корчах
І ворог котиться. Удар
Штиком холодним. І Данило
Безсилий падає. Та враз,
Як вітер, кидається сміло
До них Галина. Смертний час
Настав для ворога. Галина
Стріляє влучно. Вперекот
Вже за лавиною лавина
На білих рушиться. І от
Здрігнули білі. В різні боки
Урозтіч кинулись вони.

Стоять розлогі і широкі
Рясної Таврії лани.

В останній бій проходять люди
З зірками волі на чолі.
І скоро ворога не буде
На цій згорьованій землі.

* * *

У похідному шпиталі
(У селі, на сіновалі)
Нахилився над Данилом
Басов, славний командир.
— Все в порядку, любий друже,

Тільки ти скоріш одужуй.
Бо, гляди, щоб Перекопа
Не взяли ми до тих пір.
Я Галині, любий друже,
Не скажу, що ти недужий.
Я скажу їй, що поїхав
Ти по порох — по вогонь.
Ми ж своїм звичайним слідом
Далі битися поїдем.
Як одужаєш — не гайся,
В чистім полі наздогонь.

ЛИСТ ДО МАТЕРІ

Мамо, здрастуйте! Полинами
Путь додому ще не заріс.
По чумацькому шляху, мамо,
Одправляю свій перший лист.
Скоро я повернусь додому
По сніжку та по молодому,
Будем лагодити плуги,
Землі зорювати тугі.
Зараз зорі цвітуть над нами,
Часто котяться у траву.
Я учуся влучати прямо
Офіцерові у брову.
В нас ні хліба, ні чечевиці,
Носим воду собі з криниці,
І тепер, на новий звичай,
Попиваємо з відер чай.
Так що жизнь у нас непогана,
Куль хватає, патрони є.
Припікаємо добре пана,
Тільки курява устає.
Тут побачив я командарма,
Ой, яка ж він людина гарна!
Тільки гляне — і вже такий
Ніби рідний та дорогий!
В нашім роті бува він часто ...
Невисокий та коренастий,
Очі сині, як небеса.
Із робочих він, кажуть, сам.
Якось він говорив зо мною,
Тепло так кивнув головою.
„Звідки, — каже, — прийшов, боєць?
Добровольцем? Ну, молодець“.
... І скажу я вам правду, мамо:
Ой і скучив же я за вами!

Та невдовзі чеканий час —
І побачу я знову вас!
Не тужить же, рідненька, дуже,
Хай і тато тепер не тужить,
Передайте йому поклін.
Вже не сердиться, мабуть, він?
Ну, прощайте. Вже скоро, скоро
Скинем ворога ми у море,
З моря йтимуть до нас вітри,
Зеленітимуть явори.
Буде весело, буде вільно,
Будем жити собі привільно.
Зацвітуть, зашумлять жита,
Ще й пшениченька золота.

Кінець буде

Володимир Кузьміч
НА ЧОРНОМУ МОРІ

I

Коли їхав майбутній моряк, то в вагоні серед тих, їхали на військову літеру й на купований квиток, почал розмова про те, чому море таке велике.

— А тому таке велике,— сказав один українець у шапці, в чумарці, в сорочці з червоним гаптуванням на грудях,— що його наші воли не п'ють. Колись мій дід (я був малий тоді) ганяв гурти волів по Херсонщині; зрадів, побачив воду без кінця і краю, та й пригнав їх напувати. А воли зайшли у воду, понюхали і почали ревити: жени, м'яв, на інший водопій. Дід ще глибше загнав їх у море, не п'ють... Розсердився дід, чому в таку гарячу погоду не п'ють воли води, та й вирішив сам показати приклад бідній худобі. Вхопив жменю води та й ковтнув разів зо три, І, боже мій, як скривився мій дід, як схопився за язик, та плюватися:

— От, гаспидська вода! Мабуть, у тобі купаються пані з усього світу, бодай їх кицька вбрикнула! І скільки ж панях тієї мерзоти, що вода отака гірка стала!

Довго лаявся мій дід та плювався, а далі схопив лозу та й ну гнати гурт, шкодуючи, що ціла губернія самої вод дурно гине в неосяжному степу:

— Ех, якби не панський смак у воді, давно б уже в усеньке море випили. Їйжебогу, і калюжі на розвод не шили б.

Так, зіпсувалося море через оті панські купання на мортах і втратило свій живий зв'язок з робочою худобою, яка потерпає від спраги в жаркий серпень, коли серпи ляють по полю, втратило зв'язок з річковою рибою, яку впрісна вода з Дніпра в море та яка сліпне в солоній воді.

— Ех, не осліпнути б і самому,— думає нишком вишківець Буба Маркіян, невеличкий на зріст, круглоголо хлопень з лагідним обличчям. Чорні брови — дугами над широко розставленими очима. Ніс — степовий, український, трікирпатий — висить над тонкими чорними вусиками, а під

для з широкою основою нижньої щелепи закінчує спокійне
личчя молодого селянина.

— Треба бути наготові. Напевне від цього панського
маку загинули наші дві морські революції. Не збереглися
потьомкінці, ні очаківці.

І знову замислився він над своїм становищем, як пово-
тись у флоті, щоб за своїми прісноводними звичками не
отрапити на зуби якійнебудь акулі в образі павича або адмі-
рала. А думати було над чим — над долею двох боцманів і
над своєю, над тим, що поділили на три частини трьох виш-
няківців.

Під дзвін коліс і побрязкування заліза залунала старо-
вня народна пісня - дума:

Ой, у Чорному морі,
На білому камені
Ясенький сокіл жалібно квилить - проквіляє,
Смутно себе має,
На Чорне море спільна поглядає.
Що на Чорному морі не добре ся починає,
Що на небі усі зорі потьмарило,
Половина місяця в хмари вступила.
А із Низу буйний вітер повіває,
А на Чорному морі супротивна хвиля встає,
Судна козацькі на три частини розбиває.
Одну частину взяло —
В землю Агарську занесло.
Другу частину гирло дунайське пожерло.
А третя — де ся має?
У Чорному морі потопає...

— Наче про нас співають! — подумав Буба. — Одного мо-
ника в землю Агарську — на підлу Цусіму занесло, декого —
Потемкина — гирло дунайське пожерло, а інших — зокрема
мене — в Чорне море несе!..

У юрбі новобранців, міцних присадкуватих хлопців, Буба
був ледве помітний. Але зробило його помітним серед това-
ришів його ім'я по батькові. У перший день, коли юрба но-
вобранців стояла перед офіцером, у Буби спитали:

— Ім'я?
— Маркіян.
— По - батькові?
— Пудович.
— Як це Пудович? — здивувався офіцер. — Такого імени
навно вже нема в Росії. Може, Іудович?

— Ні, Пудович, — червоніючи відповів вишняківець, поба-
вивши, що навколо всі регочуть.

— Чому ж твого батька назвали пудом, а не фунтом чи
берковцем?

— Та, бачите, піп розсердився на мого діда, що він при-
ніс через свою бідність за хрестини малий хлібець. А для

попа закон не писаний, і тому він сказав:—Поки не пр
несеш пуд, повторюю—пуд хліба, не хрещу твого сина. І
хрестив його, аж поки дід приніс пуд зерна за хрещен
сина. А на повчання всьому селу піп і назвав мого бать
Пудом. Через те я й Пудович...

— А коли ж ти, Пудовичу, народився?

— У тисяча вісімсот вісімдесят п'ятому році.

— Письменний?

— Не навчався.

— З багатих чи середніх селян?

— Кажуть люди—багатий: півтори десятини землі.

— А сім'я велика?

— Найменша в Вишняках—тринадцять душ, ваше благо
родіє.

— Ого, багато Пудовичів і Пудовен,—зареготав офіцер

— Чого ж?—розвів руками Буба.—У нашого попа голова
з великими гирями, усе оком зважує і фунтовиків не визна

II

Запам'ятав Буба застереження про червоний колір і вирі
шив краще вивчати людей, щоб не наскочити на акулячі зуби.
Розмови про царську свободу, про конституцію, про третю
Державну думу,—усе це залишало сліди в душі Буби та
його молодих товаришів, що бачили, як козацькі нагаї літа
на фоні чистого, блакитного неба і полосували спини.

— Багато людей, багато й нагаїв. Та й прізвиська у катів
підходящі: Дубасов—Москву дубасить, Трепов—Пітер трепле
У тіла дурного і голова—граф Дурново.

В екіпажі панував страх. Майбутні моряки боялись офі
церів, які били їм фізіономії, а офіцери боялись відродження
червоного кольору та бойових гучних пісень під цим кольором.

І казали моряки:

— Не конституції сподівайся, а трусу чекай.

Розмови були вночі—серед койок екіпажу і чув Буба
про розправу з моряками. Спочатку йому не вірилося, що
тут, у величезному порту, стоянці царського флоту, пере
очима у всіх коїлося таке, чого не можна приховати від
світу, що приховувалося хіба у Вишняках або денебудь у глу
хому місці.

Тривожно затамувавши подих, він слухав, як шумить без
угодно порт, як гримлять корабельні ланцюги, як гудуть
численні кораблі цивільні й військові.

Напруженими очима стежив він з вікна, з північного боку
за яскрінням нічного життя в порту.

Там вирізнялася з гірлянди вогнів біла, немов цариця
Графська пристань. Її мармурова колонида гордо височила
над сходами, де строкатими групами проходили офіцери з да

мами та де завжди фуркав, то від'їжджаючи, то під'їжджаючи, чепурний адміральський бот. І, дивлячись на порт, розповідав бувалий у бувальцях:

— Однієї ночі адмірал Чухнін увійшов у порт з нечуваним парадом з закордонного плавання. Він засвітив прожектори, а на реї перед кожним прожектором повісив прикраси. Дивимось, лупаємо очима: що таке теліпається — довге та біле... А прожектори поливають світлом: дивись, милуйся, розумій. Придивились — аж це повішані моряки.

— За що ж він їх повісив? — обурився Буба.

— Та за те, що моряки роти розкрили. Адмірал побачив — язички червоні — ну, і на рею — навіщо балакаєш, коли цар дав свободу мовчати.

Буба яскраво уявив собі, як з чужих країн повертається адмірал, як на фоні біломармурової Графської пристані йдуть чорні міноносці, крейсери, броненосці і як морський кромішний морок розтинають промені прожекторів, висаджених на рею, на якій висять сліпучо-білі прикраси смерті.

— Скиньмо кашкети на спомин про цих моряків, — пошепки сказав хтось.

І всі скинули кашкети, зітхнули, а Буба не втримався:

— От мерзотники!..

— Та ти не лайся раніш за всіх — живо пропишуть боцманських крапель! — кинув хтось із натовпу.

Буба тільки сердито озирнувся.

— Одно в адмірала право — кривава розправа! — додав бувалий.

Довго стояли без кашкетів майбутні моряки і довго не знали сну молоді очі в ті дні. А довше за всіх не спав і перевертався в болісній напівдрімоті Маркіян Пудович.

— Зустрінуся з Литвином... поспитаю в нього, що це за боцманські краплі. Чи впливають вони на хоріві голоси? Адже мені треба співати за новими морськими нотами, інакше розсердиться на мене вишняківський хор.

Буба дрімав, і в тривожному півсні, під далекий плюскіт моря, з'явилось яскраве привиддя. Далеко за краєм землі, на схід сонця, з багряної імли випливає зелений весняний корабель, і сині хвилі грають під ним. У голубій воді стрибає безліч відбитків червоного прапора.

Пливе сміливий корабель, бачить справжню морську весну Маркіян, бачить знов вишняківську мрію і чує могутній дружний хор.

Гучно лунає розливна пісня, пливе над хвилями з величезною силою народної мелодії. І гримить губернія води, і волелюбний вітер розносить гомінкий спів.

Це „Потемкин“ — летучий панцерник,
Це — держава нової морської пісні!

На останній перевірці відбувається призначення на судна.

— Багров?

— Є!

— На „Пантелеймон“!

— Бобров?

— Є!

— На „Пантелеймон“!

— Буба?

— Є, ваше благородіє!

— На „Пантелеймон“!

Величезна радість проймає Бубу Маркіяна: він буде разом із своїм земляком — Литвином Юхимом, боцманом на колишньому „Потемкіне“, тепер „Святом Пантелеймоне“. Його залічено до команди найпотужнішого з чотирьох чорноморських флотів корабля.

Швидко збирає Буба свої речі. От він у строю. Лунає команда — і прощай назавжди екіпаж Північної сторони! Віднині він у мінній команді панцерного велетня.

Пливе по хвилі весловий баркас, і налягає на весло Буба Маркіян. Через праве плече він дивиться на рейд, де височить могутнє громаддя чорно-білого богатиря. Довге тіло корабля, гарматні башти з далекобійними гарматами. Дві тонкі стрункі щогли з прожекторами, з вишками, стеньгами, реями та парадним оформленням, що ще збільшують яскравобілі димарі. Новий мінер захоплений.

Поблизу корабель здається величезним. І мимоволі схиляється людина перед власним витвором.

Буба влаштувався. Він на палубі. От і Литвин Юхим, дорогий земляк, з яким він, як із старим потьомкінцем, набалакається десь у кутку. Він стискає його в своїх обіймах і розповідає про Вишняки, про все, що сталося на селі від злиднів, туги та розору.

Литвин — широкий у плечах, вусатий моряк, вищий за Бубу — сидить у кутку і, слухаючи земляка, нетерпляче смикає шнур свого боцманського свистка. Рудуваті, з іскрою, хитрі очі горять незрозумілим для Буби світлом, і щось нове бачить він у всій поставі Литвина. Сповнений лагідності й селянської простоти, він оповідає про село і не задумується, чому Литвин змінився, чому в нього такий начальницький вигляд і чого так поблажливо він ляскає його по плечу.

— Тебе, Пудовичу, я жалітиму. Не прописуватиму боцманських крапель, себто не буду ставити під лінки, щоб узнати істинну правду. Ти ж мені земляк. А інші мені — вороги. А покищо розкажуй про ваші селянські бунтики... Та це ж дурниця, як порівняти з нашим ганебним бунтом...

— Даремно ти применшуєш заслугу села — не бунтики

і не бунт, а був хороший виступ народу з співами проти царя. Усе село співало. Тепер мовчить вишняківський хор, і настало подвійне горе після козацького наскоку. Пані налякана нашою піснею, а селяни тікають від злиднів до міст. Половина села — на заробітках. А генерал Котляревський відправив безробітних і безземельних в Одесу на морський завод. Сини діда Мороза служать там. Недавно писали батькові, що хоч і добрий генерал-інженер, а живеться тяжко.

— І тут, любий морячку, тяжко! — зітхаючи відповідає Литвин. — Ти, може, думаєш, Пудовичу, я залишився на понадстрокову службу заради підлого прибутку? У Вишняках я був голий і залишусь голий. Спасибі, у флоті трохи навчили — і от почав боцманувати. Не піду я звідси від свого щастя, та й тобі не раджу після строку йти. Де ти дінешся, коли в батька півтори десятини і чортова дюжина дітей? Ясно, залишишся тут, на кораблі. Тільки послухай моєї поради. Полюбив ти дуже хорошу революцію. Пльонь на неї з високого дерева і забудь про те, що співають Троць і Мурашов. Забудь навіть про „Потемкина“. Не вистачило в нього терпіння і зіпсувалися співи.

Очі Литвина іскрять досадою. І не зрозуміє Буба — чим незадоволений Юхим Литвин — чи що бунти й бунтики не вдалися, чи що його потьомкінці з правильного шляху збили?

— Бунтики не дадуть і хліба фунтика! Треба вислужуватись хоч у чорта, хоч у царя, аби тільки не в псаря.

— Не сподівався я, що в тобі така зміна станеться! — каже приголомшений Буба, не знаючи, як розмовляти про повстання корабля.

— Горе всього навчить... Моя заповідь тобі: вислужуйся перед начальством. Якщо поставлять гнилу їжу, не крути носом; їж борщ з черв'яками й гукай: „Рад стараться, ваше благородіє!“

Від радісної зустрічі у Буби нічого не залишається. Литвин, не давши йому й слова сказати, підводиться, поклавши важку руку на плече, і, самовдоволено посміхаючись, термосить шнурок боцманського свистка:

— Пам'ятай, що я — також тобі начальство!

Широко ступаючи по палубі, потьомкінський боцман відходить, залишаючи Бубу в крайньому нерозумінні і з сумнівами, чи виконає він просьбу товаришів про фальшиву ноту в революційній пісні.

— А як же розмова про „Потемкина“? — кричить Маркіян услід Литвинові.

Литвин обертається — і раптом його обличчя стає страшним, хижим, зовсім невпізнаним:

— Про ганьбу я не буду говорити! І тобі забороняю!

Буба розводить руками, а Литвин швидким кроком підходить до нього близько.

— „Потемкин“ — це підлота і сором перед Росією!..

Увечері новий мінер „Пантелеймона“ в задумі:

— Що сталося з земляком? Невже бідність безземельна доводить не тільки до бунту, але й до ганебного лакейства? Чи, може, Литвин навмисне приховує свої почуття, щоб начальство не сердилося? Як це розуміти, що він називає „Потемкина“ підлотою і соромом перед Росією? Може, так, що ескадрений броненосець зганьбив царську Росію, бо мусив стояти за самодержавство?.. Не розумію!.. — вирішає Буба.

Але минають дні за днями, і нерозуміння розвіюється. Буба вже письменний, бо не можна бути мінером, коли не вміти прочитати книжку про мінну роботу. А вчителі навчають його не тільки того, що означають літери „а“ та „б“, а й того, що, знаючи літери „а“ та „б“, можна й „адмірала бити“.

Вчителі передають старі революційні традиції флоту, і вже знає Буба всю правду про „потьомкінський похід“, про те, як дружили моряки з комітетом РСДРП, як перенесли центр повстання з „Іоанна Златоуста“ і „Екатерины“ на новенький панцерник, і як, довідавшись про це, офіцерство вирішило спровокувати корабель на передчасне повстання. Воно послало на „пристрілювання“ гармат судно, відірвало його від ескадри і дало борщ з червими, знаючи, що його не їстимуть моряки „Потемкина“. І правда, моряки не стали їсти смердючої юшки і на заклик Вакулінчука та Матюшенка вилили її за борт. Виливав борщ у море і Литвин, тоді звичайний моряк, що дослужував свій строк. Але розгнівався командир судна Голіков і вбив Вакулінчука.

І почалося тоді повстання на кораблі. Усі моряки, а з ними і Литвин Юхим, безземельний бідний селянин, закричали:

— Загинула людина через ложку борщу!

Перші дні Литвин, як і багато моряків, був у захопленні від повстання. І його серце раділо, коли ескадрений велетень підійшов з червоним вимпелом на реї до страйкуючої синьою Оdesи.

Мабуть, він кричав більше за всіх і кидався з кутка в куток, поки в кают-компанії Матюшенко — перший червоний адмірал — вирішав з революційним штабом питання, куди йти, чим підтримати народне повстання.

Але от постали в голубій далині прим'яті димки ескадри. Постали й наблизилися на повному ході. І впало уперше серце моряка-вишняківця з ім'ям Литвин Юхим. Він побачив себе оточеним: позаду — козаки з тим Каульбарсом, про якого самі матроси співали:

Или дайте волю барсу,
Или пулю Каульбарсу.

А попереду, як символ грізної царської кари, похитувались на хвилях крейсери, міноносці і страшні панцерники.

Затремтів Литвин за свою шкуру. Стислося в нього від паскудненького дрожу серце, і він уперше побажав, щоб червоний прапор загас на вершині щогли і щоб те призахідне сонце, яке зараз позолотило полум'ям прапор повсталого народу, зайшло назавжди, як сонце революції.

Лякаючи один одного своєю мовчанкою, зійшлися й розійшлися кораблі, один — ще повний волі і готовий до боротьби, і інші, явно неготові до бою за сяйво червоних прапорів.

Литвин дрижав за свою шкуру, хоч за товстим литим панцером його не зачепили б ніякі снаряди. Тільки но комітет пішов на нараду, вискочив Литвин на палубу і, заздрячи тим, хто пішов в Одесу під царським прапором, який обіцяв безпеку, почав кричати:

— Давай андреевський прапор! Андреевський!..

До нього підскочили революційні моряки.

— Дурень! Боягуз! Навіщо тобі андреевський? Хіба хочеш, щоб дворянство синім хрестом, як на прапорі, перекреслило наше життя?

І відступив тоді Литвин, та більше й не наступав на червоний прапор, а прикидався чудилом, напівблазнем, людиною-черв'ячком, і вимолив собі прощення у Матюшенка тим, що посилався на бідність, на малописьменність, через що й не просвітився.

Кидався, немов у лихоманці, червоний панцерник, і ні разу не вжив своєї велетенської сили, щоб пристрашити катів. Не торохнув по будинку поліцмейстера в Феодосії, щоб дістати вугілля для топок, прісну воду та їжу. І не підтримав кулеметом хороброго солдата, який застрелив у Феодосії ротного командира за мерзотний наказ стріляти по матросах, що плили баркасом по воду.

Як полум'яна гора, розрізав тричі Чорне море могутній панцерник і, не маючи підтримки, даремно боячись наблизитися до рідних берегів, тихо й безкровно загас серед величезної губернії води, яка носила його від кавказьких берегів до румунських — туди й назад.

І здався „Потемкин“ румунській владі, залишився незгладний слід у свідомості борців.

Як здригався при спогаді про нього, залишившись на кораблі, Литвин, коли арештовані моряки казали:

— Горів вогонь і потух, зате розгорівся дух...

— Зійшла над морем зоря і заспівала: „Геть царя!“

З якою насолодою слухав такі речі Буба Маркіян! Яким радісним світлом палали його очі, коли він, несучи вахту, залишався сам на палубі перейменованого панцерника і розглядав носову башту, уявляючи собі, де стояв Вакулінчук, Матюшенко і командир Голіков, малюючи собі, як гриміли палубні бої.

— Занімів ти, панцернику!— говорив молодий мінер і стукав ложею гвинтівки по гарматній башті.

Тихо відгукувалась башта глухою луною, і тоді прикладав мінер вухо до панцерної плити і напружено прислухався, наче дзвінка сталь шепотіла про найголовніше в житті, про найтаємніше та бажане.

— Зійде над морем нова зоря і заспіває: геть царя!

IV

Отож, Юхим Литвин залишився на понадстроковій службі і за особливе усердя, за старанність, за рабські швидкі відповіді: „єсть, ваше високоблагородіє“— був призначений боцманом першої статті.

Відтоді і став Литвин „шкурою“, за матроським прозвиськом, бо заслужив він його вмінням лічити боцманські краплі, тобто удари лінєвків.

І почув ще Буба від грамотних учителів про свого земляка Юхима, який заговорив крутішою мовою в „очаківські дні“.

У дні оголошених царських свобод, коли з кожної літери маніфесту виглядало по двадцять нагаїв з того козацького алфавіту, який прописує політичну грамотність на спині,— захвилювався знову Чорноморський флот.

На сходках і на мітингах залунали сміливі потьомкінські промови, і знову зори прикуті до чорно-білого велетня, який таємничо димив своїм багатотрубним ротом.

Знову заворушився севастопольський гарнізон, і тільки неблизнула в повітрі рука офіцера, що бив по обличчю солдата, як заклекотів Севастополь. Застрайкували заводи, порт, їх підтримали солдати Брестського полку, пішла б революція повним ходом, якби кати Каульбарс і Меллер-Закомельський не погнали за царя тих, хто не тільки добре співає, а й прекрасно стріляє по людських цілях.

... Через два дні після оголошення маніфесту про свободу слова „плі“, 19 жовтня ховали забитих.

І відставний лейтенант Шмідт, мрійник-ідеаліст, ліричний революціонер, вийшов на свіжі могили і в напруженій тиші, коли мовчали навіть птахи, проголосив незвичайну промову, запальну, хвилюючу, напружену. Він дивився на відкриті трупи, на криваві рани в черепах, перев'язаних марлею, і казав:

— Клянемося, що ми ніколи не віддамо нікому завойованих нами людських прав! Клянусь!

— Клянусь!— відповіла вся маса моряків.

— Клянемося їм у тому, що всю роботу, всю душу, саме життя ми покладемо за збереження нашої свободи! Клянусь!— урочисто продовжував лейтенант.

— Клянємось, клянємось їм у тому, що свою спільну роботу ми віддамо на користь робочого убогого люду. Кляне-

мося їм, що всі ми віднині будемо рівними вільними братами великої вільної Росії,— вигукнув лейтенант, піднісши голос так, що він дзвенів, як мідь. І піднявши руку, з новою силою вигукнув:

— Клянусь!

— Ще поклянімося, що доведемо свою справу до кінця!

І всі єдиним диханням повторили за вогненним лейтенантом:

— Клянусь!

Цю промову принесли на корабель моряки Сиротенко і Захар Цьома і з усім запалом, який тільки був у матроських серцях, поклялися соціал-демократичному гурткові знову піднести на реї прапор славного „Потемкіна“. Їх підтримав рядовий народ — і от з'явилися потай червоні полотнища, вже виміряні до шкертків і тросів.

І знову пережив, що правда, на одну хвилину, спільне почуття гніву боцман першої статті — вишняківець Литвин, і обіцяв усю справу затаїти, не виказувати катам людей, — здійснив це.

Але все таки про це довідався адмірал Чорноморського флоту — сухорлявий Чухнін, і ось він на палубі „Святого Пантелеймона“. Викликав усю команду наверх і, коли матроси виструнчилися в строю, почав бездарну адміральську промову про жидів-христопродавців, безбожників, революціонерів.

Витягнувши свій адміральський дзьоб, Чухнін белькотав, як індик.

Цього не стерпів рядовий матрос Сиротенко. Він вийшов наперед і, дивлячись прямо в очі адміралові, рухом руки припинив дурне белькотання.

— Який ви адмірал, чорт би вас побрав, коли ви матроської азбуки не знаєте? Навіщо ви прийшли кричати нам про революціонерів, коли ви на їхній програмі розумієтеся як свиня на апельсинах? От я вас провчу, щоб ви не галасували: жиди та жиди!.. Ось вона справжня програма соціал-демократів.

І Сиротенко з запалом розповів про партію і програму, розбив вкрай бідолашного адмірала, який перелякано відступив від сміливого українця, розвів руками і стежив баранячими очима за матросом, що наважився (ох, який жах!) вчити освіченого адмірала. Чухнін зібгався в білу грудку і кипів, бо матрос нечувано зганьбив його перед усім почетом, перед усім екіпажем, який радісно слухав промову моряка про справжню соціал-демократію.

Побачивши, що йому, адміралові, нема чого заперечувати, що в його адміральських мозках багато горохової соломи, Чухнін раптом відчув, що йому ріже очі, у нього полилися слюзи.

Він різко повернувся і вийшов до трапа.

Офіцери завили від люті:

— Арештувати Сиротенка!

Але матроси оточили свого товариша.

— Не зачіпай! Геть драконів! — закричали вони на офіцерів і повели Сиротенка вниз.

І сутичка закінчилася нічим, крім дуже тяжкої втрати для корабля: адмірал дав наказ зняти з усіх гармат ударники.

Зрадивши легкій перемозі над адміралом, матроська маса вирішила довести йому, що панцерник не має охоти стріляти по місту або по кораблях, і тому легко погодилися видати ударники з гармат.

— Бери їх! Ми в рідний народ стріляти не будемо!

— Це ж ви, дракони, любите кров...

Юхим Литвин, дуже незадоволений Сиротенком („Знову бунтики заводять!“), перший кинувся до гармат, і, бувши боцманом першої статті, зібрав усі ударники.

— Куди їх, ваше високоблагородіє? — спитав він, по-лакейському підбігаючи до старшого офіцера.

— У порт завези. Та місця не відкривай нікому.

І от виконав вишняківець наказ начальства: заховав бойові ударники в порту так, що хіба тільки Баба-Яга, поліційна нога, могла відшукати їх при потребі.

Литвин поспішав назад, на свій корабель. Зустрічаючи човни, баркаси, моторні боти, він розпитував матросів і дістав повну інформацію про те, що сталося останніми днями — після вбивства солдатом Брестського полку Петровим командира роти за наказ виступити проти матросів.

— У місті хазяїн — Рада робітничих депутатів!

— Шмідта робітники обрали довічним депутатом. І він взяв на себе командування революційним флотом.

— Сапери — за моряків!..

— Тільки масалки піхота дрейфить!..

— Молодці потьомкінці! З трьох боків оточили царську зграю!

— Як з трьох боків? — вигукнув Юхим і озирнувся навкруги.

На щоглі „Святого Пантелеймона“ замайорів гордий потьомкінський прапор. Замайорів весело, бадьоро й сміливо. І в такт йому знялися на інших кораблях червоні прапори жваво, немов золоті, пурпурні рибки, злітаючи в блакитну височінь.

— Мамочки! — залементував Литвин. — Йй-богу, знову починається ганьба на царську корону...

Він аж за голову схопився: думки про те, що його щойно почата кар'єра може загинути, навели жах. Він дивився і бачив на північ від себе довгу Північну бухту, яка йде з моря на схід і зайнята тепер величезною ескадрою, на південь — невелику Південну бухту, відгалуження Північної, повну торго-

ельного флоту і увінчану з заходу гористою частиною міста
виблискуючою біля води Графською пристанню.

У Північній бухті на фоні напівкруглої Константинівської
батарей першим від моря стояв новісінький крейсер „Очаков“,
щойно закінчений у доках, не вдягнений у панцер, з білими
трубами, з білими щоглами і червоним вимпелом угорі.

Поруч нього на лазуревій воді спочивали мінний крейсер
„Гридень“, три контрміноносці — „Свирепый“, „Заветный“,
„Смелый“ — та три номерні міноносці.

На них також полоскалися на вітрі страшні для Литвина
вимпели.

— Мамочки! Бунт!

Трохи збоку „Очакова“, кормою до північного берега,
височило, носом до міста, височило грізне громаддя його рід-
ного корабля. Колишній „Потемкин“ стояв на дорозі всій
ескадрі, більша частина якої залишалась, як це точно знав
Литвин, вірною цареві-батькушці. „Пантелеймон“ замикав у
бухті всю ескадру, відрізавши її від моря.

Поруч нього в одній колоні стояли морські панцерники:
„Ростислав“, „Три святителя“, „Екатерина Вторая“, „Синоп“,
„Георгий-Победоносец“, „Двенадцать апостолов“. У другій
колоні — проти першої — стояли парадні крейсери „Чесма“,
„Память Меркурия“, „Капитан Сакен“ і п'ять міноносців. Всі
мали андреевський прапор.

В тилу Північної бухти вздовж берега простягся довгий
транспорт „Прут“, пловуча тюрма, де нудились потьомкінці —
штрафні матроси, які чекали суду. На вершині реї тріпотів
величезний червоний прапор.

І озирнувшись на південь — на Корабельну сторону, Лит-
вин побачив у тилу Південної бухти, за трьома канонерськими
кораблями, другий прапор.

Це був мінний загороджувач „Буг“.

Знову дріж пройняв Литвина.

— Збожеволіли! На „Буге“ триста мін. Не дай боже, ви-
бухнуть! Що лишиться від Севастополя?!

Над бухтою розіслався дим військових і торговельних
кораблів.

Хмари осінні низько повзли над морем і сонце загадково
загадало з них, тоскно поглядаючи на ошелешеного Литвина.
І озирнувшись на місто, він здригнувся: безліч червоних плям
обіляло місто, сховавши навіть пожовклу зелень. Злякано
розтер очі:

— Що це таке?

І раптом сердито вилаявся: за димом пасажирського ко-
рабля він не роздивився, що червоні плями — це черепичні
дах Корабельної сторони.

Баркас наблизився до панцерника. Офіцер простяг руку
привітальному Литвинові:

— Про ваш вчинок повідомимо адмірала.

Литвин із зрадливою слабою усмішкою, яка виказала йому незвичайну радість, зійшов на роззброєний, вкрай знесилений, але вірний революції корабель.

V

О дев'ятій годині ранку 16 листопада Шмідт удруге підвипели на крейсері „Очаков“.

— Командую ескадрою!

І слідом за червоним вимпелом на „Очакове“ злетіли вверпрапори на „Гридне“, „Буге“, „Пруте“. Піднісся з деяким запізненням на „Потемкине“ веселий, яскравий, сонячний стей.

За „Потемкиным“ піднесли прапори — хто скоріше, хтй повільніше — „Ростислав“, „Три святителя“ і „Екатерина“.

У кого — „урра!“ — дружне, у кого — невпевнене, в кого ледве чути.

Оглянув Шмідт Петро Петрович свою ескадру в бінокль і зрозумів: втрачено дорогий час для повстання, втрачено безповоротно. Зрозумів: тисячі моряків будуть жорстоко покарані, бо нема на що спертись бойовій силі революційних гармат.

„Очаков“ до бою неготовий, бо нема панцеру.

„Потемкин“ з бою вибув — нема ударників до гармат.

„Прут“ і „Буг“ — у різних бухтах, далеко від крейсерського першого рангу.

В одному єдність — у червоних прапорах. І Шмідт поклявся їти з моряками до кінця.

Десять стійких прапорів на дрібних суднах і п'ять — шість змінних, які то злітають, то спускаються.

Другий день несе свій вогненний прапор „Потемкин“ перша база морської революції. І, боячись його, тримаючи вимпели свободи його сусіди — „Ростислав“, „Три святителя“, „Екатерина“. Вони бояться його гармат. Якби „Потемкин“ ударив бортовим випалом у борти сусід — пішли б від „Ростислава“ повітряні буруни. У „Потемкина“ гармати б'ють шість разів на хвилину, а в „Ростислава“ — один раз на хвилину. Потрібні сорок два „Ростислава“, щоб перебороти силу вогню одного „Потемкина“.

А „Ростиславу“ не можуть допомогти панцерні велетні, бо, вистроївшись в один ряд, вони затулили один одного.

Раптом бачить Шмідт у бінокль — на „Потемкине“ починається бійка. Юрба матросів натискає на другу групу. Вони б'ються кулаками, вовтузяться, нещадно напосідають один на одного і щораз ближче посуваються до щогли, на якій лопотить червоний прапор.

Летять на палубу тіла моряків, і хтось сильний, могутній своєю лютою ненавистю переборює захисників червоного пра

Отой ненависний у формі моряка із стрічками, які мають на вітрі, дає в зуби ще двом-трьом,—і з ножем кидається до шкертка — троса, на якому тримається багряний прапор.

Один змах—і багряне падає, втрачаючи свою вітряну кружність, падає як грудочка засохлої крові. У Шмідта в гніві золотиться серце. Його руки тремтять, і він ледве вірить своїм очам:

— Як, матроси зраджують? Сиротенко, що це значить?

Сиротенко, депутат панцерника, приголомшений. Моряки, які вчора відстояли його від арешту, сьогодні виступають на захист адмірала Чухніна! Який мерзотник каламутить неграмотний люд? Хто це з надзвичайною покvapливiстю підіймає синій андреевський стяг з тонкими синіми смугами? Хто дає йому право синьому дворянському хресту перекреслити родинне життя?

І хоч гострі очі в Сиротенка, хоч сильний бінокль у Петра Петровича,—а не бачать вони людей, що вчинили ганебну справу.

— Зардники!—вихоплюється у Шмідта.

На потвердження зрадництва падають і інші, багато червоних прапорів.

Падає на „Ростиславе“.

Падає на „Екатерине“.

Падає на „Синопе“.

Падають на багатьох суднах, немов там прийняли сумну вістку про скасування повстання.

— Зрадники!—вдруге вигукує блідий, схвильований лейтенант і, обурений, викидає бінокль за борт. Він не може дивитись на зганьблені щогли бойового красеня.

Але в цю мить юрба матросів проривається вперед, і тепер уже білий андреевський прапор летить геть униз, із зім'яцями, не випростаними на веселому вітрі грудьми. Знову угорі червоний прапор.

Сиротенко з полегкістю зітхає, як виправданий від обвинувачення в зрадництві, радіє за честь рідного корабля і поспішає на матроського обранця — на вождя повстання. Сиротенко радий: Шмідт задоволений і тягнеться до Сиротенка за його бінокль.

— Виявляється, не всі зраджують!..

І слухняно за „Потемкиным“ посилають угору свій червонофлотський привіт інші судна. Але флот не одностайний: „Ростислав“ уперто тримає на кормі дворянський синій перестрел. Його приклад наслідують судна майже всієї Північної бухти.

Знову нечувана ганьба. Знову занепадає дух.

Сиротенко обіцяє дістати ударники для панцерника. Це піднесе дух флоту і поверне лугкодухим упевненість у перемозі.

Шмідт посилає його в порт, а сам сідає в маленький катер і починає об'їжджати свою ескадру, розпорошену в різних кутках, не зібрану в один панцерний кулак і безумовно приречену на розстріл, якщо тільки відважний Сиротенко не поверне назад кермо засудженої ескадри, добувши ударників для знесиленого велетня.

VI

І знову в очаківському повстанні йде Юхим Литвин, боцман першої статті. До нього підступили бойові моряки, з хоршими товариськими очима, і добром попросили його сказати:

— Де ударники від наших гармат?

Але Литвин хитрий і верткий, як кожен, хто змушений бути золотою серединою між офіцерами й матросами. На він і боцман, щоб, вдаючи з себе друга, обійняти ніби своїх друзів і невинним голосом відповісти:

— Та їй-богу не знаю.

— Ні, знаєш.

— Та, мамочки, чого ж ви причепилися? Кажу — не знаю.

— Не крийся від нас, дорогий Литвин. Скажи, поки не пізно, де ти сховав ударники?

— Мамочки! І це мені каже Андрій! Та це ж про тебе вчора хлопці співали: „Андрій — задерій, задрав ніжку, облизав кішку“.

— Та ти йолопом не прикидайся, боцмане. Тобі серйозно кажуть — давай ударники, інакше вся провина падає на тебе. Чи це як — ти хочеш пролиття крові?

— О, мамочки! Навіщо накликати біду? Я проти стрільби по моряках.

— А коли проти, зрозумій нас хоч в цю братерську хвилину. Нам треба врятувати від розстрілу „Очаков“. Кати не пожаліють, вони роздеруть Шмідта... Скажи хоч одному на вухо, де ті ударники, які роблять гарматний грім на морі і які врятовують сьогодні сотні людей.

— Ех, друзі, я кожному без зволікання скажу на вухо, про ударників я не можу вам повернути.

— Почекай, не поспішай, любий, а подумай хоч раз і уяви собі, яку єгипетську кару готує Чухнін твоїм товаришам. Пожалій матроських дітей. Скажи, де ударники, і не бійся царської кари. Революція дасть тобі грошей скільки хочеш і відкай тоді за кордон від катів, від царя. А ми забудемо твої старі гріхи проти нашого брата і на весь світ скажемо: „От був вредний боцман на „Потемкине“-кораблі. Але він не слухав голосу сумління і захистив революційних дітей від тиранів“.

— Та що я вам скажу на відповідь, коли ваші поради спричиняють шкідливе биття мого серця?! Ударників немає в мене...

— Востанне добром кажемо тобі: де вони? Адже ми ба
чили, ти сам скидав їх, а тобі допомагали.

— Дорогі громадяни - революціонери! Та я шматок дерева
ім, якщо дурю вас.

— Ти не клянись і не псуй собі шлунок. Ударники здали тобі?

— Мені, дорогі громадяни - революціонери.

— Де ж ти їх дів?

— Я повіз разом з офіцером у порт здати. А офіцер на-
казав мені посеред бухти кинути в море. Я і зробив це...

Гнівні вигуки лунають серед моряків, які всі надії покла-
дали на те, що повернуть ударники. Без них нема в революції
найсвятішого в бою, найбільш гнівного у вогненній розмові
царем, з катами праці.

— Негідник! Чи розумієш ти, що ти наробив?

— Бий адміральську вошу!

— Топи його, жени в бухту, нехай дістає!..

— Коли ти з царем заодно, полізай, падлюко, на дно!

— Бий як слід боцманську душу!

— Почекайте, не лупцюйте його, хоч навіть він і негідник!

— Треба спитати його, де в порту міститься склад артиле-
рійських запасних частин!

Подряпаний, побитий Литвин мовчки виповзає спід ніг ма-
тросів і, змахуючи сльозу, несамовито галасує:

— Навіщо б'єте безземельного матроса, я не винен, що
новодостроковий. Мене тільки служба годує.

— Та що говорити з ним?! У подлеца два лиця...

І, залишивши вредного боцмана на самоті, моряки кинулися
наверх, де їх чекав Сиротенко. Через кілька хвилин вони ле-
жать на катері з червоним прапором у порт. Тільки біла піна
високо злітає під настороженим холодним небом.

Летить надія вперед.

Летить у порт по порятунку.

І говорять над тихою, ніжною рожевою водою матроські
серця:

— Скоріше, рідні, скоріше!..

Катер з Шмідтом, сповненим то розпачу, то безмежної
ради в перемогу, у новий вибух матроського гніву, їздить від
корабля до корабля. Стає катер коло борта, Шмідт проголо-
шує промову коротку, і його дзвінкий голос лунає над тихою
водою:

— ...вимагатимемо... царя... і мені... відповіді за ... самі
проклянемося... червоним вимпелом...

На шканцях стоять у чорних кітелях офіцери, нижче — ве-
рні юрби матросів, що привітно розмахують руками, безко-
варками. Вигуки „ура“ лунають назустріч і вслід червоному
адміралові.

Вже взято без бою „Прут“. Всіх ув'язнених потьомкінів звільнено з корабельних казематів, і важкі колодки з плавучої тюрми летять у море. Революційних моряків переводять „Очаков“.

А Шмідт далі об'їжджає ескадру. От він під'їхав до бачення морської грози — „Потемкина“. Звичайно, „Потемкин“ покаже приклад, і тоді зникнуть геть усі сумніви щодо успіху.

Довгий велетень з високими бортами розкошує на спокійній воді. Моряки густо обсіли палубу. Наче чорні круки над здобиччю стоять угорі офіцери.

Катер застопорив хід, і сміливий лейтенант відкриває свій благородний лоб, підносить руку і повторює свою коротку промову з закликком бути вірними червоному вимпелові і триматися до кінця. Моряки жадібно слухають Шмідта і бояться перервати його.

Але з шканців його перериває офіцерський вигук:

— Замовчи, червона видро!

— Геть зрадника!

— Геть!..

Шмідт повільно й тихо опускає свого чорного картуз з білим офіцерським кантиком. Чорна накинута шинель спадає з плеча. Він напружено вдивляється в обличчя своїх улюбленців-моряків, шукає співчуття й підтримки.

Ентузіазм прокидається в матроських серцях, і нерівне, дружнє, наче розірване на частки, пропливає „ура“. Лейтенанта уражений цим і не може зрозуміти, що в цю хвилину найкраща частина революційних моряків поза кораблем, що Сиротенко шукає в порту заховані ударники, що Захар Цьонна на „Очакові“, у раді повстання.

„Ура“ змішується з офіцерською лайкою, а коли все змолкає, хтось у офіцерській формі підносить кулак:

— Иди геть, червона чумо!

Хто скаже лейтенантові ім'я цієї людини?

Катер з Шмідтом розгортається і йде до „Ростиславів“. Але панцерник німий і похмурий. Вся команда на палубі, а на мачтах нею, наче незмита ганьба, висить андреевський дворянський перехрест.

На промову Шмідта корабель відповідає ганебною лайкою. Команда мовчить. Не зник гордий червоний лейтенант до пониження. Пливе він до „Екатерини“, але тут ріденьке „ура“ і загадкове мовчання офіцерів.

Щоправда, деякі кораблі відповідають радісно й гучно, це не тішить лейтенанта, приголомшенного зрадою славного панцерника. Він пропливає без промов повз панцерники „Георгій“, „Дванадцять апостолов“, пропливає мовчазно лівою стороною Північної бухти, де стоять вірні цареві крейсери й міноносці.

Повертаючись назад, він не під'їжджає до зрадливого

рабля і не слухає окремих вигуків „ура“, що чути з „Потемкина“.

Зійшовши на борт свого крейсера і помітивши розгубленість на обличчях матросів, Шмідт заплющує очі і цілу хвилину дивиться в свою душу, сховавшись від світу.

У душі—вогонь обурення. Світ увесь палає від свідомості непростенної образи. Виховавши себе в наївному ідеалізмі, перевіряючи щодня свої вчинки з благородною метою бути корисним простому народові, він бачить, що сьогодні цим перевіркам кінець.

Ті, що пішли,—всі виявили святе благородство. Вони знають, що йдуть на жертви, але свідомість явного провалу не зменшує їхні сили.

Він, Шмідт, готовий на смерть. Він—довічний депутат Ради робітничих і солдатських депутатів, тому й повинен віддати життя за Ради. Алеж він хоче, щоб його смерть дала реальні плоди. Він хоче, щоб його героїзм, безмежний і прямий, розбудив Росію.

Петро Петрович не може більше дивитися в свою душу. Він палає від образи й обурення.

Розплющує очі. І всі бачать: вони сумні, тужні, і безмежна скорбота розливається в них. Лейтенант повертається обличчям до міста, до всієї ескадри, в нестерпучому гніві.

У Шмідта ллються сльози. Знесилений організм надламується.

Матроси з штабу повстання втішають його тим, що на „Очаков“ звезені як заручники кілька десятків арештованих офіцерів.

Втішає його і депутат „Потемкина“. Він говорить, що Сиротенко вже приніс ударники, що їх от-от приміряють, і тоді почнеться гарматна розмова на захист народної справи.

У нервовому приступі Шмідт тікає до себе в каюту.

Потьомкінський депутат вмивається потом. В нього мокрий лоб, мокро за вухами. І тяжка свідомість ганьби мучить його найбільше. Він дивиться на рідне судно—офіцери ходять по ньому туди й сюди і обмірковують щось. Вони спокійні на корабель—немає червоного прапора на судні. Та й не буде, напевне, ніколи.

Зараз на носовій палубі метушаться матроси. Це вони розбирають ударники. Вони врятовують репутацію корабля. Тільки почекай, лейтенанте Шмідт...

Депутат покvapливо сідає в шлюпку і під охороною гармат „Очакова“ рушає до „Пантелеймона“. Він виконає наказ Шмідта.

Ось він на кораблі. Його зустрічають бурею вигуків.

Офіцери тікають у кают-компанію, а моряки швидко підносять червоний прапор.

— От дивись, Петре Петровичу, які з нас зрадники!

І нова хвиля прапорів здіймається на реї.

Гримить музика на „Ростиславе“, і прапор революції біжить угору. Перемога. Явна перемога. Дивись, товаришу Шмідт, навіть похмурий „Ростислав“ розворушився.

Але через хвилину біжать офіцери „Ростислава“. Червоний прапор пошматовано на дрібні куски. Музика грає „боже, царя храни“. Знову падають прапори, і з десяти залишається тільки п'ять червоних прапорів: панцерник, крейсер, транспортний міноносець і береговий екіпаж, де пізніше навчатиметься Бусько.

Нова тяжка звістка: комендант порту обдурив — ударники не приходяться до гармат.

— Литвин! — гримлять гнівні голоси.

— Литвин! — гримить по кораблю.

— Проклята боцманська крапля! Негайно сюди!

Але Литвина, звичайно, нема. Він втік з офіцерською бандою, і тепер ніхто його не розшукає.

— Ух ти, морда лакейська! Де ти ховаєшся?

— Литвин, іди швидше, будеш дерево жертви!

І як же тепер лають Литвина Юхима бойові моряки!.. Опліднів, падлюко, адміральський хвіст!.. Приховавав таємницю від моряків, обдурив і забрав дорогий час!..

Що ж тепер буде? Остаточний знесилений центр повстання — хмара сталі й міді — залишається без громового вогню... Чухні вже прибрав до рук Брестський і Севастопольський полки. Розбив саперів, і тепер подає сигнал „Ростиславу“ негайно виступати.

Вже після полудня. Сонце перевалило за низький осінній зеніт і сумно спускається вниз, загортаючись у хмари.

— Гей, давай катер, я їду по ударники... Я відживлю рідні гармати! — І Цьома Захар стрибає в катер.

Катер швидко-швидко розпушує воду і мчить у порт. Сиротенко з наказу Шмідта переходить на контр-міноносець „Свирепий“ і стає у вихідне положення попереду крейсера першого рангу з гучною назвою „Очаков“.

Ворушаться береги. Ворушаться гармати й кулемети.

Височить грізний „Ростислав“ і впевнено дивиться на дев'ятнадцять андреевських щогл проти п'яти червоних.

І високо вгору підіймається панцерний кулак, щоб застиснути на рівні хмар для близького громового удару.

Настало тягуче очікування.

VII

Друга година дня — тиша.

Третя година дня — тиша.

І четверта година — також тиша.

Притихли кораблі, — і навіть несамовитий „Потемкин“, звичайно повний людей, похмуро мовчить.

І от, з щілини офіцерської кают-компанії чути зловісний шепіт.

— Литвин!

Хвилина тиші.

— Литвин!

Дві хвилини тиші.

— Литвин!

— Що таке, ваше високобродіє? — відкликається придушений голос.

— Литвин, будь золотий, подивись на щоглу, чи є там червоний прапор?

У коридорі чути легкий шум: кроки людини, що скрадається, і неясний шепіт офіцерської банди.

— Ну, як там?

— Висить, — глухо відповідає Литвин.

— Дорогий. Ось тобі ніж. Візьми його, міцно стисни в руці і скеруй стопи свої наверх. Обріж шкертик прапора... Нехай він упаде.

— Ваше високобродіє, не можу. Боюсь, мене заб'ють свої.

— Не заб'ють, ти не бійся.

— Не помилють... Чує мое серце.

— Братику, дорогий, золотий Литвин. Іди. Ми тобі дамо нагороду. На ось, не лічи, скільки тут... Ми тебе в чині підвищимо. Цареві розкажемо про твою вірність.

Хвилина легкої тиші.

Дві хвилини умовлянь.

Три хвилини мовчання.

Легкою котячою ходою біжить підстрибом по трапу злодійкуватий Литвин і збігає на величезну палубу панцерника.

„Ой, лишенько, скільки тут зібралося матросів, скільки шуму!..“

Ховаючись за башти, за шлюпки і бунти канатів, Литвин прокрадається до щогли. Як дивно, його не помічають. Обдивившись у всіх зверненні в бік порту.

Там, на морі, голоси, захоплені вигуки. Литвин обережно киндає оком на південь і бачить:

З порту на всіх парах мчить з червоним прапором катер. Розкидаючи білі стрічки піни, він лине до однієї точки — прямісінько на „Потемкин“. На катері люди: моряки, депутати і представник соціал-демократів Канторович.

На катері одностайний вигук:

— Знайшли! Знайшли!

— Наша взяла! Перемога!

— Веземо ударники!

На кораблі матроси обіймають один одного. Ура!.. Кінець розпачеві. Зараз „Потемкин“ випростав свої груди, і повернеться йому, сліпому досі, вогневий зір. Він буде не кораблем для людей, а бойовим страшним тараном, який замкне ескадру й продиктує цареві свою волю.

Швидше, швидше, рідні! Швидше по тихій рожевій воді над якою спалахнуть жовті язики пострілів! Швидше дай сталеву опору червоним прапорам — на фоні близького панцерника!

І чує цей захват чорний боцман Литвин. Нова гіркота скає йому груди. Він лютий — його таємницю відкрито... буде йому добра, якщо червоний катер досягне борта „темкина“.

А катер з димком з тонкої високої труби вилітає середину бухти. Іде, іде, з незвичайною впертістю, на останній звіт до панцерника.

— Що буде?

Юхим Литвин біжить чимдуж до щогли, і, злісно рив махуючи ножем, відштовхує матроса, що охороняє шкерт прапора. Блиснув ніж — Литвин важким ударом розрубав металевий дротяний трос. Розлітаються нитки шкертника, і звернувшись м'яким віялом, що втратило свою пружність, спадає великий червоний потьомкінський прапор, сигнал повстання.

— Литвині! — лементує зляканий вартовий матрос.

Але чорний боцман стрибає вбік і готується тікати в компанію. Йому перетинають шлях, і могутні кулаки зустрічають його. Зараз Литвина зімнуть і зітруть з лиця землі.

— Бу-у-х! — раптом лунає гарматний постріл.

Матроси здригаються й перелякано кидаються вперед — зустріч гуркотливий хвилі пострілів і незрозумілого вибуху.

Литвин, зашпортовуючись, дріботить ногами і біжить до корми.

Канонерський човен „Кореєць“, який стоїть напроти „темкина“, за Графською пристанню, у Південній бухті, освітлений сизим димком. Це він дав зрадницький провокаційний постріл. Але не по „Очакову“, не по „Потемкину“, а по беззбройному катеру, що переможно мчав до рідного корабля.

Вибухом снаряда збито тонку чорну трубу, зламано бачок щоглу і від вибуху парового котла розколовся надвое чорний корпус маленького корабля. Забиті кочегари і машиніст миттєво зникають у пропареній воді, а решта розсипається по воді, наче кульки.

У хмарах диму й пари, пронизаних уламками, шматками людських тіл, відбувається найстрашніше, вбивче й нестерпне для революційних душ — гинуть герої, делегати Ради робітничих депутатів, що розшукали ударники панцерника.

Так, вже не розправити йому свої могутні груди і не перетяти силою сталевих хоботів червоні прапори.

Ударники на дні бухти, бо кати дали влучний постріл. А постріл стався через те, що впав стяг червоної зорі, і зняло з катівських душ останню тінь страху. А плутанина в революційній ескадрі зробив своїм бандитським вчинком вишняківський лакей, ім'я якого було приховане тридцять років.

у п'ятьмі часів від усіх, хто описував „очаківське“ повстання. Якщо писав хто про невідомого, що зрізав прапор, то скільки обурення викликало це у читачів, і ніхто не знав ім'я зрадника, поки сам Буба при зустрічі з автором цих рядків розказав про це...

Це Литвин Юхим відчинив конуру і випустив скажених собак на свободу.

— Ба-ба-ба-х!

— Бах! Бах!

— Ах! Ах!—заговорила бухта.

Це ревнув осмілілий „Ростислав“, сусід „Потемкина“, і перші його снаряди пролетіли зовсім близько біля носа чорного корабля.

— Товариші, в кого він стріляє?

— У Шмідта!.. В наш „Очаков“!..

Із свистом, що заморожує дихання, за двадцять-тридцять метрів від бугшприта „Пантелеймона“, розстилається віяло прямого вогневого удару, скерованого в беззахисний крейсер першого рангу... Смерть пролітає повз матросів, і вони з жахом бачать, як снаряди всмоктуються в дерев'яні борти незаброньованого крейсера, як скородять, наче плуг, його дерев'яну обшивку, не маючи сили пробити сталевий панцер верхньої палуби.

Борти й палуба підпушуються, як зоране поле. Чорний димок і дрібні язички полум'я народжуються один по одному, сполучаються, підстрибують, і в безвітрі виростають стовпчики, далі стовпи.

Хорообрі моряки „Очакова“ вибігають під снарядну зливу і струменями води зустрічають язики вогню. Та хіба пожарним шлангом можна погасити пожар, що так швидко розростається? Кулетмна злива, що лине від Графської пристані в берегів, від казарм за вишками порту, перекидає беззахисних пожарників. Вогонь шалено проривається всередину судна по свіжо пофарбованих люках, трапах, відкритих ілюмінаторах. Дим вихором здіймається над усією палубою і йде угору — у сіре призахідне небо.

Пожар охоплює все судно. Його борти, підпушені рикошетом снарядів, вкриваються вогняними гусячими лапками... Вже менше диму на „Очакові“, зате щораз ширше йдуть у небо рукасті стовпи сліпучого світла.

З щілин судна, звідусіль вилазять синьоблузі моряки. Їх голів у безкозирках — не злічити. Вони біжать до бортів і, перекочуючись через леєри, через бортові трапи, зашпортовуючись на палаючих трупах, стрибають у море, щоб знайти там порятунок від влучних пострілів, від пожару, від розпечених плит палубного панцеру, від обпалюючих люків, мідних ручок та всього металевого.

Поблизу крейсера тихе море кипить. Сотні маленьких

круглих голів заповнюють водяний простір. Біля кожного спалахує струмінь води і тут же зникає. То кулеметні косять людей. І голови, що кинулися вперед до міста, берегів,—рідшають. То хитаючись, то поринаючи і ударами рук розрізаючи хвилі, голови зникають одна по одній на дно.

„Очаков“ не відповідає на вогонь, виконуючи наказ лейтенанта. І тільки панцерна башта демонстративно наводить гармату на царську ескадру.

Команда „Потемкина“ чує канонаду. Чує короткий посвист снарядів і одночасні вибухи. У всіх підігнулися коліна, спинам цюрбилися спина, руки до болю вчепилися в поруччя на тихим морем, яке тепер шумить.

— Браточки, братики! Стріляють по тихій душі людини!

— Стріляють: „Ростислав“!

— „Память Меркурия“! — купецька копійка!

— „Екатерина II“!..

— Капітан Сакен - Золотовоз!..

— З усіх боків стріляють! У борти! У ніс! У корму! З усіх боків!

— Братця! Та за що ж вони топлять душу людини?!

— Навіщо запалюють вогонь на морській воді?!

І гнівні моряки панцерника, що годину тому вірили в мирне закінчення, плачуть пекучими сльозами перед усім народом.

— Кати!.. Тирани!.. Дракони!..

І раптом вони згадують про Литвина.

А Литвина і сліду нема. Вкрай переляканий, кинувся Юхим тікати на корму і від страху перед гонитвою впав за борт корабля. Стріляли в нього з револьверів, а він пірнав у воду і, задихаючись, бо йому не вистачало повітря й сміливості нерівно, наче жаба, в боцманському костюмі випливав на поверхню спокійного моря. Він кидався в воду і з вигуками радості викинувся на берег. Але тут його зустріли багнетники. Кати розумно розрахували свій план:

— Сміливий моряк ніколи не втоне, його адмірал або повісить або розстріляє.

Тому всіх, хто плив на північ, у тил ескадри, зустрічають багнетні удари. Б'ють солдати „очаківців“ з гвинта і багнета. І всі, хто врятувався від трьох смертей — від снарядів, від пожару, від кулеметів і смерті у воді — йдуть з хрупаючими кістками і пошматованим м'ясом під багнети гарнізонних моряків.

Тільки но боцман — чорна душа, підлота — схопився правою рукою за виступ скелі, його прикладом збивають назад у море. І так роблять з боцманом двічі, поки він, побитий з двох боків, пояснив офіцерові, як вміло він приготував загибель своїм ж морякам.

І багнет підлих катів не зачіпає підлу натуру.
Зате багнет не шкодує нікого з тих, хто, обпечений по-
ромом, обпалений вибухом і пронизаний кулеметною кулею,
літає порятунку на березі — біля стін фортеці і матроського
кнажу.

У бухті тим часом гине відважний міноносець „Свирепий“.
Його командир, матрос Сиротенко, стріляє з легких гармат
„Ростиславу“, косить кулеметом офіцерську банду. Але
„Ростислав“ сильніший, і через двадцять-тридцять хвилин
загрозливий міноносець тихо спускається на дно, спочатку
гармата, потім шканці, ніс, де ще стріляє гармата, і, нарешті,
корпуса щогла, з незбитим, неспалимим у вогні багряним пра-
пором повстання.

„Очаков“ сміливо несе свої прапори, і, не зважаючи на
грозу, на перехресний вогонь ескадри, фортеці, польових ба-
рекет і кулеметів на північній стороні, викидає горді вимпели
переговорних прапорів.

Над вогнем величезного багаття недосяжні для язиків по-
мор'я прапори говорять:

— Маю заручників — офіцерів. Припиніть вогонь, а то —
постріляю всіх одного по одному.

Але лютує гроза на крейсері, і йде нещадне винищення.
Потоплює в Південній бухті затоплений офіцернею транспорт
„Буг“, потопляють рятувальні катери революційної ескадри.
На всьому величезному просторі бухти, на тлі сліпучого
мор'я по всій тихій воді осіннього моря — кульки, кульки,
кульки.

І кожна з них — людина, моряк.

Кожен з докором, з прокляттям дивиться на „Потемкина“,
на ціму, чорну домовину, вкриту присмерковими тінями, на
корабель, якому соромно стало своїх власних вогнів. У кож-
ного думка:

— „Потемкин“, „Потемкин“, де твоя сила?

А багаття в бухті розгорається. Вогонь сліпить очі. У без-
мірній в страшному морському спокої, на м'які брижі ніжної
пожевої води, закривавленої заходом, сиплються іскри.

На розпеченій сковороді палуби звиваються поранені люди.
Вони не доповзти до борту. Їм не врятуватися від трьох смертей.
Їм, як морякам, не тонути в морі, бо їхня власна кров шквар-
чить, як смажена крив'янка на гарячій плиті. Вони — „потьом-
ки“... І в останній агонії вони клянуть свій рідний корабель:

— Чого ти мовчиш?

— Пантюха!

— Свята мазня!

— Домовина клята!

Слідом за передсмертними прокляттями кораблеві, що
радив друзів, на білу кормову щоглу з жалібним виттям ста-
лого троса злітає білий прапор.

— Здача!..

Увесь водяний простір розтинають крики матросів:

— Братці!.. А - а - а!..

— Братці! Допоможіть!..

З тріском розламується палубна панцерна обшивка вогняному крейсері—і на допомогу з порту летить на весло шлюпка. Рятувати. Вона підбирає дванадцять чоловік. Вона може підібрати ще дванадцять разів по дванадцять... Та не чує цього підлі боцмани „Ростислава“. Панцерник стріляє і від човна з рятівниками і врятованими самі тільки тріскаються та пошматовані тіла з зяючими ранами, які болять, не щемлять у воді...

І настає страшна тиша.

На морі, на тихій, ніжній воді, рожевій від крові, не чути нічого. Мовчить темне небо і нічне нерухоме повітря, мовчить білий прапор, що висить поруч неспущеного червоного, мовчать люди—тисячі людей, що обсіли всі схили, всі горби бульварів та дахи будинків.

І замовкають кати з своїми гарматами, але не замовкають рани і шипляча кров на розпеченому до білого, на сліпучому білому, трагічно гинучому крейсері першого рангу...

VIII

І відтоді повержений „Пантелеймон“ дістав ганебну назву „Пантюха“.

І гіркоту цієї нечувано принизливої назви пережив молодий Буба. На андреевській стрічці матроської безкозирки стояв „Пантелеймон“. Гуляючи на бульварах Севастополя, він чує зловісний шепіт робітників та моряків сусідніх суден:

— Пантюха!

Він пережив кров'ю свого серця в безсонні ночі зраду свого безземельного земляка.

Це ж не жарт: арештовано на березі тисячу п'ятсот п'ятдесят чоловік і чотириста очаківців. А хіба були б ці арештанці якби загуркотів своїми жерлами „Потемкин“?!

Неспокійно перевертався Буба на підвісній матроській койці і потьмареним поглядом дивився на сусідню койку, в яку скоцюрбившись, наче жирна личинка хруща, лежав він, підлі мішок, начинений гнилою кров'ю і собачою лакейською душею.

Важко дихав Маркіян Пудович і з ненавистю оглядаючи жирну постать, вкриту з головою тонкою попелясто-сірою корою. Постать сопла, але з нерівного, стриманого дихання з руху руки Буба догадувався, що поважний боцман не спить.

„Шпигує... Підслухує розмови...“

В найтемнішому кутку кубрика, в сивій п'їтмі, біля трьох койок, де болісно звивалися люди, стомлені спекою авральної роботи, чувся шепіт. Цей шепіт виростав у тужний шум

ростаючи, перетворюювався в мелодію. Мелодія ставала тихою, широкою піснею. І ніжні звуки раптом доторкнулися до несповідного Буби:

Вся в диму, в огні, в петлі
Кров'ю Русь залита.
Ворон кракає в імлі:
Роз... стріля... ли... Шмідта!..
А на острові на тому,
Де могила збита,
Вітер шепче про одне —
Роз-стріля-ли Шмідта!

Бубу зворушив ліричний шепіт вітру. Сила вітру вирвала його з задуми сталевих домовини, понесла на далекий острів, де шумлять пінясті вали біля благородної братської могили. Бачив Буба, як ворухиться море, бачив, як ворухатися морські ковдри, і тому—на злість боцманській дудці—підхопив:

Будуть дні святих побід,
Буде все прожито.
І розкаже внуку дід:
— Розстріляли Шмід-та!

На другій з правого боку койці зірвалася ковдра і спід неї довниним ниючим поглядом висунулося обличчя того, хто бачив благородне ім'я потьомкінця і ганебне прозвисько—боцман „Пантюха“. А Буба, палаючи обуренням, накрився ковдрою і зрідка кидав оком на койку свого земляка, який мовчав, мурмотів і крутив свої боцманські вуси—аж хрупали вони. Сон тривожний пропливав по кубрику, як хмара диму, задушив одного по одному і співців і неспівців.

Але не міг спати молодий мінер, і скреготав зубами з догани, що для бойової сутички було все, крім одного—волі до боротьби.

„І вийшло у нас як у сироти на Україні,—думав Буба, пригадуючи народне прислів'я:

— Чого ти плачеш?

— Батько вмер.

— Чого?

— З голоду.

— Хіба хліба не було?

— Та ж був. Не було ножа відрізати.

Отак і „Очаков“: „не було чим відрізати хліба“.

Пан боцман Юхим Архипович Литвин почав виходити на перегід з охороною з надійних підростаючих шкур, призначених на це діло наказом начальства. Хотіли бо його вбити свої ж моряки за підлу поведінку в листопаді 1905 року.

Боязко походить по бульварах Севастополя відважний боцман і зникає в темних провулках розпусного порту.

Він жив буйним п'яним життям і нахвалявся в гурті, його любить командир судна, який до нього добрий старший офіцер Салов, скільки всяких послуг зробив він йому. Дарували йому гроші, і він не шкодував їх, розкидав на всі сторони.

І от одного разу, в 1909 році, бувши трохи напідпити, задумав Юхим Архипович з другим боцманом погратися в тання саньми на масляну. Щоправда, це було в світлосяй літню пору, коли пекучі промені липневого сонця рясно обігрівали суху, як порошок, палубу, а внизу, біля бортів, кипіла прохолодна піна морських хвиль,—але фантазія двох боцманів мала перемогти такі перешкоди, як відсутність снігу й горіх снігових.

Боцман першої статті почав величатися перед боцманом другої статті:

— Ех, Наум, Наум, дурний твій ум! Не треба нам для тання коней, використаємо й людей.

І, покликавши своїми боцманськими свистками („аврал“, „аврал!“) людей, вони наказали зробити з дощок і вірьовки щось подібне до санчат. Авральники швидко зробили та „санчата“.

Сіли обидва боцмани на дошку, поправили свої свистки, покрутили свої хруптячі вуси і наказали матросам:

— Ну, авральники, покатайте нас від носа до корми.

Авральники, безсловесні, затуркані мужики, налякані вчорашніми розповідями про розправу над „Очаковим“, взялися за вірьовки і потягли гогочучих боцманів по благородній палубі колишнього „Потемкина“, по дошках, що всмоктали в себе благородну кров Вакулінчука, по тих місцях, де творилася жидівська історія.

— Швидше, собачі діти! Швидше!

Дим курився з тих санчат, які летіли по сухій палубі, обпаленій літньою спекою, і піт стікав по обличчях матросів. І ойкали вони, вжалені новою ганьбою...

— Ще раз. Та не шкодуйте копит! Золоті гвіздки повбивали в ваші тендітні ніжки!

Зустрів цю живу кавалькаду старший офіцер Салов. Спирнулися стурбовано матроси, а боцмани поволі ліниво підвели і швидким махом руки молодцюватого віддали честь.

— Що це у вас за розвага, дорогий?

— Так що, високобродіє, масляну представляємо,—лунки черевом своїм промовив пан боцман.

У Салова з'явилася дрібна хіхотлива посмішка, похитав він головою і раптом виявив співчуття до молодшого брата з народу:

— Та жарко ж! Ви їх пожалійте!

— О, ми їх хутко прохолодимо!—ревнули боцмани. І, привівши очима офіцера, який виблискував своїм білим кітелем, наказали відвезти їх до люка в нижню палубу.

Піт збігав струмками по червоних обличчях знеможених моряків. Дим вилітав слід полозків санчат, а боцмани знову готували, підганяючи „коней“.

— Почекайте, зараз почнеться прохолодження.

Литвин відчинив люк у нижні палуби і підставив своє обличчя свіжому струменеві холодного повітря, яке вихлюпувало з нижніх трюмних погребів.

— Добре, — промимрив Литвин, — ану, ставай, хто ще чекає...

Коли група моряків, з Бубою разом, стала над краєм люка, нахабніший Литвин штовхнув своїх „коників“ у прірву. З гнівним криком попадали „коники“, та, на щастя, жоден з моряків не звалився в люк, де чекали його безліч стрімких сходів.

— Значить, не бажаєте? — І боцмани погналися за матросами, які почали втікати. Вони розбіглися по кутках. Зате до рук Литвина і його кума по чарці дісталися два фельдшері, що нічого не знали ні про катання, ні про охолодження.

Не звертаючи уваги на крики та стогін фельдшерів „Пантелеймона“, два боцмани зв'язали їх вірьовкою, що відчепили від санчат.

— Медицина попалась! Дивіться! — гучніше за всіх кричав Литвин, аж почувли його на сусідніх кораблях, що стояли на рейді.

— Ану, медицино, пірнай! — І безжальний Литвин поклав на край люка двох фельдшерів, показав їм глибоку прірву — темний прохолодний трюм, показав круті стояки сходів, об які вони могли вдаритися й розбитися.

— Співай „боже, царя храни...“

Далі, пригнувши голову одного, тішачись лементом перемканої людини, потримав його над трюмом і делікатно штовхнув головою вниз. Перший фельдшер, зв'язаний однією вірьовкою з товаришем, ударився головою об чавунні сходи і вис над волохатою чорнотою трюма.

Коли боцмани натішилися звірячим страхом „медицини“, відпустив Юхим Архипович ноги другого фельдшера, і обидва вони покотилися вниз по сталевій кручі, один через одного, зв'язаними руками й ногами, ламаючи об виступи кістки, ребри, розбиваючи холодні, спітнілі лоби об косяки та нескінченні східці семи-восьми поверхів приміщення корабля.

Рев заповнив усе приміщення корабля.

А п'яні боцмани тюкали і плескали долонями по колінах, милуючися з того, як котилися фельдшери.

— От і нудній медицині влаштували катання на масляну!..

...Через годину один з фельдшерів лежав у трупній кімнаті, а другого, ледве живого, віднесли в лазарет. Він був ненадійний, бо багато кісток було побито й поламано.

Буба був певний, що бандитів-боцманів зараз же арештують і віддадуть до суду за знущання з людей. Та він помилювався. Салов викликав їх на розмову і наказав повернутися до своїх обов'язків.

— От тобі й панська справедливість! — спалахнув Буба і пішов мало не з плачем у свій куток, де його чекала вічна койка.

— Тепер одна заповідь усім, — буркнув хтось у кубрику, — хочеш жити — люби старшого двірника.

Пізно вночі повернувся Литвин. На докори Буби боцман першої статті плюнув і ущипливо сказав:

— Ти, бунтар, лежи на боці та дивись у тюрму!

І залишилося всім бунтарям, всім протестантам лежати на боці та дивитися на тюрму, бо страшну владу в роки царської пітьми мали над людьми старші двірники та старші боцмани, які знали з досвіду, що молодшим катам старші прощають усі гріхи.

Безкарно зійшло б це й Литвині, якби в забитого фельдшера не знайшлися знатні знайомі. Вони рознесли звістку про ганебний побут царського Чорноморського флоту, і офіцерня, рятуючи честь вищих катів, кинула в жертву кар'єри молодших.

Литвина арештували, влаштували швидкий судовий процес, і присудили його за справу, за яку слід було в Сибір або на Сахалін на каторгу послати, так:

— Позбавити Литвина Юхима Архиповича військового звання і списати з судна.

І тоді „хоробрий“ боцман, уславлений у флоті, повернувся до Вишняків. Повернувся голий, у дранті, нікчемний, пуста блазень, і такий він став на черговому апостольському сході перед старою Єлизаветою Олександрівною Родзянкою Котляревською.

— Боже мій, боже мій! Яким я бачу захисника царської слави на російських морях! — сплеснула вона руками.

Тоді Литвин покався їй у всіх своїх гріхах і поклявся проспівати ще не раз „боже, царя храни“, бо всі його надії на добрість барині, яка, він певний, врятує йому життя.

— Ти гроші складав?

— Складав.

— Тоді приходи у суботу — я продаю тобі кусок доброї землі. Будеш працювати коло землі у Вишняках і допомагати мені підтримувати порядок під час царських і духовних спілок. І пощастило Литвині на нову знижку в ціні на землю. Він купив п'ять десятин землі, щоб пустити коріння в своє рідному селі.

А Буба Маркіян залишився у флоті, щоб набратись досвіду для майбутніх пісень в епоху народно-пролетарського руху.

Не на підвісній койці прокинувся в той день Пудович-моряк. Ще в каламутному присмерку розплющив він очі і почув болючою спиною тверду цегляну підлогу. Над ним висіла сіра вогка стеля.

Його оточували синьо-темні, подряпані, пописані якоюсь невідомою рукою стіни.

Навколо нього сопли, лежачи покотом на полу й на підлозі, знесилені моряки. Багато з них марили.

— Де я? — запитав сам себе Буба, вдивляючись в обличчя, перед яких він пізнав своїх пантелеймонівців.

— Тепер розумію, — сказав він задумливо.

І він згадав події останніх днів.

Здался, з Сибіру, прийшли страшні звістки про розстріли в Лені — пряме вбивство робітників загоном катів.

— А якби ті кулі та в інші серця! — сказали моряки, і влаштували на березі збори протесту. „Іоанн Златоуст“, „Пантелеймон“, крейсери „Память Меркурия“, колишній „Очаков“, названий „Кагулом“, міноносці севастопольського флоту підтримали застрільників протесту.

— Тримайся, хлопці! Ми влаштуємо начебто гулянку, а насправді — розгром самодержавства!

У перші дні травня 1912 року Буба вийшов на вахту, на верхню палубу. Раптом в одну мить на „Златоусті“ і на „Памяти Меркурия“ підняли за особливим комітетським шифром: „Ватра на березі!“ Сигнал прийняли всі судна, в тому числі і вахтений начальник „Пантюхи“.

— Не розумію, що це таке? — крикнув офіцер.

На „Пантюхе“ і на „Златоусте“ зчинилася паніка, і раптом, наче з помаху руки на флагманському судні, стихло.

Настала ніч. Буба пішов спати в кубрик, де вже не було моряків Литвинів. Під подушкою він поклав бойовий револьвер, одержаний через машинну команду від комітету РСДРП. Тільки задрімав, як з'явилися ті, хто свою підлу назву „полюс“ дістав за родом своєї служби — бити „по лицях“.

Соціал-демократів захопили зненацька. Пірнувши в п'тьму мердючого кубрика, Буба, як і інші, викинув через ілюмінатор у море свій бойовий револьвер.

І пішов тоді вночі під тупіт двох сот арештованих моряків на „Пантюхе“ молодий мінер. І були ці двісті моряків — не морське поновлення з екіпажу, а старий, кваліфікований екіпаж — робітничий мозок корабля: машиністи, кочегари, мінери, багато з них понадстрокові через безземелля своє.

Не було тільки там боцманів та інших таких живоглотів. У казематах севастопольської фортеці пантелеймонівців розстріляли меркурійці.

Вони приготувалися гідно зустрінути друзів і на самому

порозі камери розстелили мішок з роби. Коли двері відчинилися і Буба вступив у півтемряву каземату, йому назустріч хтось крикнув:

— Не йди прямо, під робою яма!

Буба обережно обминув поріг і боязко попередив сусіда. Але сусід скинув безкозирку, махнув нею і дзвінко відповів:

— Та що нам яма — валяй прямо!

Весело зустріли сусіда Буби:

— Видно, в тюрмі вже сидів!

— Поганий той моряк, який не запливає хоч раз у тюрму. Треба тільки вміти випливати! — відгукнувся сусід Буби.

І Буба залишився у повнісінькій тюрмі. Він довідався, що влада заарештувала в порту близько півтори тисячі чоловіків. На „Пам'яті Меркурія“ тією ж таки по лицю-бійною рукою схопили штаб протесту разом з ватажками повстання Полуектовим, Катасоновим — увесь комітет з восьми чоловіків.

Полонені влаштували телефон по каземату і поклялись видавати своїх ватажків, тим більше, що жандарми не знали, хто ж саме ватажок, якого треба було б їм пізнавати серед тисячі п'ятсот чоловіка.

— Не виказувати! — сказали через стінку.

— Не викажемо! — відповів Маркіян.

І не виказали, хоч жандарми оголосили нагороду в тисячу карбованців тому, хто відкриє таємницю. Два тижні чекали, і два тижні ніхто з моряків не поривав очей на юдське срібло.

Тоді адмірал, який умів плавати тільки в крові, вдався хитрощів і випустив на волю всіх „меркуріївців“ (звідти йшли перші сигнали) з штабом, з Катасоновим і Полуектовим.

Зрадівши несподіваному звільненню, матроси забули про нерухомий важкий погляд царського удава, що стежив дитячою радістю недосвідчених меркуріївців.

Тиждень погуляли моряки на волі, а потім злетів нагай і штаб з восьми меркуріївців потрапив у пащу удава.

І от почався суд над робітничим мозком Чорноморського флоту.

Один по одному виходили з казематів моряки. Спорожні камери. Прощались назавжди „меркуріївці“ і „златоустівці“, а машиністи й мінери „Пантелеймона“ сиділи й не могли дочекатись, коли їх покличуть на слідство.

Місяць тривав суд — Бубу не кликали.

Два місяці тривав суд — про Бубу не згадували.

Три місяці тривала розправа, на четвертий повертало молодому мінерові нема волі — сама неволя.

Страшні звістки доходили з зали засідань.

Вісім чоловіка — на шибеницю.

Вісімдесят — на каторгу.

Вісімсот — у тюрму.

На лавах достигала пшениця. Вже косили сіно, у лісах і садах вже відцвіла липа, дзвеніли на ниві серпи, а Буба сумно сидів у тюрмі, і знав одну розвагу — співати кайданову пісню Максима Горького:

Солнце всходит и заходит,
А в тюрьме моей темно.
Днем и ночью часовые
Стерегут мое окно...

Одного сивого туманного ранку, коли голосно шкрябали десь за стінкою пацюки й миші, які не встигли наситити своє плесеньке черевце, камеру збудив гуркіт у дворі фортеці. Стукали сокири, дзвеніли пили, грюкали лопати, лаялись різні майстри, гуркотіли колоди.

Котячою хваткою здерся Буба на вікно і, висячи на руках, крізь вузьку щілину ґратчастого віконця побачив те, що пройшло його дрожем, злим, нестерпним.

У трикутнику з темних поруділих стін на тісному дворі встановляли у викопані ями стовпи з перекладаиною, схожою на літеру „Г“.

— Це для вас!

— Для вас, для вас, любі матраци! — галасував один з катів, що наглядав за встановлюванням стовпів. Він прозивав матросів глумливо „матрацами“.

У Буби на голові піднялося волосся, немов від електричного струму. Біля рота лягли холодні пітні зморшки. Один з найманих шибайголів, що трамбували землю біля стовпів шибениці, заспівав:

Висить, теліпається,
Життя на смерть обертається,
Скажи, як називається?

Дві години з дрожем у серці висів на ґратах Маркіян Пудович. Нестерпно довго тягнувся день, невідомість висотувала сили більше за тортури.

— Невже це для нас?

Шибениці стояли, як дзьоби, і вся тюрма тремтіла від самої тільки думки, що тут, на перекладаинах стовпів, повісять того, чие ім'я ще невідоме, але хто сидить тут же, у цій фортеці, в одному з казематів.

Раптом двері в камеру розчинилися, і пристав прокричав:

— Буба Маркіян, на допит!

Здрагаючись від звірячого страху, який обійняв сміливе серце моряка, блідим вийшов мінер на коридор.

— Тягни квиток, до кого на слідство йти! — сказали йому горнильні душі в кімнаті допитів.

Замислився Буба, немов над безоднею стояв. Що йому дадуть ці білі квитки?

Він рішуче смикнув папірець за крайок.

— Салов!..— прочитав Буба і зблід: своя різка болячіше

— Щасливий!— вигукнув Салов, побачивши свого підлого на порозі.— Розкажи мені все, як своєму командирю я спишу тебе з судна і в запас відправлю. Будеш вільний і поїдеш у свої рідні Вишняки.

— У мене в Вишняках нічого нема... Я — безземельний. А говорити мені нема що, я нічого не знаю.

Салов примружив рудуваті очі й лукаво всміхнувся, показавши золоту коронку на зубі:

— Бачив дерев'яного птаха на дворі?

— Бачив і прямо скажу: такому птахові треба рубати ніжку сокирою, щоб людей не клював!— задихаючись від нестримного бажання говорити одверто-гостро, сказав міні.

— О, та ти завзятий... Ну, підійди ближче, я з тобою інше поговорю...

І Салов почав іншу розмову.

Бубу не били, не пихали чоботом у живіт. Але він прийшов до камери спутаний по ногах запитанням: що йому тепер чекає? Він розсердив свого командира, не виконав його наказу викрити всі таємниці, і грав незвичну для себе роль наївного дурника.

А в камері стало відомо, що на світанку вішатимуть пологого червоного адмірала, потьомкінця Матюшенка.

І настала ніч. І минула ніч з тихим дрожем для нероззброєних, збентежених моряків, над головами яких засів високий безкрилий дерев'яний птах з страшним дзьобом...

Крізь пільму, наче вогке борошно, просіялося світло і білило трикутний глибокий двір з сотнею чорних очей морської смерті.

Задзвеніли надворі кайдани, і невідомий, з спокійним, сильним ясным українським обличчям, підійшов до стовпа.

До ста в'язнів глянули вниз на безкрилу смерть, що йшла на героя-моряка. Невідомий підняв руки, йому скинули кайдани, і він подивився вгору на своїх соратників, які дружненько застигли біля ґрат.

— Матюшенко!— крикнув Буба в тиші камери.

— Матюшенка повісили в 1907 році! Це хтось інший!

— Матюшенко!— вперто крикнув Буба.

Невідомий привітно махнув рукою. Йому піднесли сірники, саван, проїдений мишами. Він відштовхнув рукою дрантя, стриманою тугою повів очима по петлі, прив'язаній систематично до дерев'яного „птаха“. Погасли в моряка очі, і в душі видно, пролунав прокльон, що навіть у хвилину смерті йому і тоскно сірим небом буде дерев'яний дзьоб катівського птаха. Присідаючою ходою, у ризі, яка виблискувала золотими поворозками, підійшов до невідомого священник. Моряк з однією одвернувся. Весь двір заgrimів в одностайному вигукі.

— Матюшенко!

Задихаючись від спазм у горлі, переборюючи нудоту, він Буба біля вікна і не міг стримати сліз. Це були сльози прокльонів, гіркі, пекучі, вогненні сльози. Туга розривала груди, і холодні зморшки журби лягали на обличчя.

Невідомий дав катові зв'язати руки. Сам зійшов на білий ослинчик, яскравий у чорному трикутті двору. Кат накинув йому намилену віршовку і кинувся ловити кінець, що тримав блок. Віршовка почала теліпатись, і цим скористався смертник.

Кинувши ясними очима в небо, він раптом співучим тенором вигукнув:

— Прощайте, брати! Я давно зрозумів, в якому підлому житті ми живемо! Я радію, що мені судилося захищати своєю смертю своїх братів і сестер! Прощайте, дорогі, прощайте!

Вже летів шкереберть білий ослинчик, вже верещав іржавий блок, і кат різким ривком підіймав сміливе тіло вгору, щоб його краще побачили Буби, а в казематах на граніт падали люди, падали борці, не маючи сил слухати спів смерті, спів блока, виконаний катом, людиною з мускулатурою борця і душицею пацюка.

Кочегар, зарослий бородою, з обсмаленим у кочегарці обличчям, лежав на підлозі й ридав. Над ним стояв напівголий, у заялжених жовтих кальсонах машиніст і тихо повторював:

Висить, теліпається,
Цар на ката обертається,—
Скажи, як називається?

Крізь голубі сльози Буба побачив останнє здригання життя невідомому. І коли голова схилилася набік, з важким, напіним кров'ю язиком, болісний крик вихопився з душі мінера і продзвенів, немов запальний заклик на бій з підлим світом:

— Братики мої! І я піду з співами на смерть! Я піду на катів, що проливають вишнєву кров людини! Хіба я не революціонер? Хіба я противник свободи і нашого святого ідеалу, на який ми б'ємося, щоб зацвіло, як вишні в Вишняках, наше майбутнє щасливе життя?! Не віддам я себе в руки тиранів, дворян і буржуїв! Хіба можна тепер, браточки, у таку світлу хвилину, коли загинув дорогий ватажок моряків, відходити від боротьби і пускати на вітер лунку пісню революції?! Ні, я вирішив. Нехай праця Матюшенка не загине марно! Дайте мені зброю бойову, і я піду на помсту за жертви останніх днів! Пустіть мене на волю, на півгодини тільки,— і ви не знайдете ката живим! Він заслужив на смерть за свою жорстокість!

Буба стояв посеред каземату в подертому смугастому, тільки і гатив кулаками в глухі стіни. Перед очима в нього бігали криваві хлопчики—очі були вже сухі, і тільки розширені зіниці говорили, що новий світ увійшов у душу мінера і вмістився в неосяжній душі вишняківця.

До тисячі карбованців за кожного моряка - повстанця одержали кати-слідчі. Тисячу одержав за Бубу і Салов, старий офіцер „Пантелеймона“.

Буба нічого не відав про свою долю. Він разом з товаришами по нещастю чекав кінця.

— Не тужи, ребята! Сибір від нас не втече!

Восени 1912 року у зливу викликали за списком сотні чоловіка. І тут здригнулося багато моряків. Хто вдарився в плач, інші знепритомніли. Збілів і Буба, бо не вірив у ласку свого командира.

— Збирайте речі!

— Прощайтесь, хлопці!

— Куди ж нас? На каторгу? І не шкода цареві віддати нам Сибір?

— Далі заїдеш — тихший будеш! — сказали вартівні моряки оточивши їх подвійною шеренгою і лякаючи своєю суворою поведінкою.

За сім місяців підупали на силах. І тут у сльозах, перш ніж всім народом, що зібрався за огорожею фортеці, заспівали моряки сумної пісні, якої співали вже сотні, йдучи на Сибір.

Пыль поднимается в сторонке,
Лицо от солнца загорит,
Уж тая прежняя девчонка,
За мной с слезами побежит.
Ты не плачь, не плачь за нами,
Даром не мочи платок,
Я стукну - брязну кандалами,
Лицом направляюсь на восток...

Офіцер, набравши поважності в обличчі, відтіснив народ. Але юрба жінок, чоловіків і дітей, рідних і знайомих, поспішила назустріч у розчинені ворота фортеці. До Буби рвонув посланець Вишняків — Троц Яків — і закричав:

— Не бійся! Цар злякався скандалу!

І поки Буба готувався вислухати новину, офіцер виштовпав арештантів-моряків на середину вулиці і крикнув:

— Караул, відійти!

Караул виконав команду, і ошелешений Буба з товаришами опинився на волі. Яків Троц схопив його в обійми й почав цілувати. — Додому! Додому! У Вишняки!..

Він дав передачу від родичів і під вигуки „ура“ покинув колишнього мінера, позбавленого військового звання, на вокзал, де вже стояв поїзд.

І радіючи, що підлий командир Салов задовольнився тільки тим, що продержав сім місяців у фортеці, Буба поїхав у рідне село з вірою, що невдовзі революція відплатить і Салову цареві, і всім панам за дерев'яних птахів, за високу культуру намилених вірвовок.